

Institutt for historie og religion

Hr. Petter, Signe-Folk og Satans Træl

En undersøkelse av Petter Dass sin oppfatning av trolldom og hvit magi i andre halvdel av 1600-tallet.

Cecilie Andersen

Masteroppgave i lektorutdanning for trinn 8-13.

HIS-3980

Vår 2017

Fotografi av Petter Dass-museet, med Alstahaug kirke og bautaen av dikterpresten på Alberhaugen i bakgrunnen. Bilde hentet via petterdass-museet.no

Forord

Til tross for at temaet for masteravhandlingen ble valgt gjennom tilfeldigheter, har det vært svært interessant og givende å få muligheten til å arbeide med Petter Dass – en mann fra samme område som meg selv, og en person som fremdeles er en betydningsfull figur i Helgelandsregionen.

I forbindelse med oppgaven er det flere mennesker jeg ønsker å takke for deres bidrag.

Aller først vil jeg takke Petter Dass-museet i Sandnessjøen som lot meg komme på besøk, og Johanne Markvoll som tok seg tid til å vise meg rundt.

Lokalhistoriker og Petter Dass-ekspert Kåre Hansen fortjener en stor takk. Han har vært så vennlig å ta imot meg hjemme i Sandnessjøen, et besøk som jeg satte utrolig pris på. De gode rådene og forslagene til litteratur har vært til stor hjelp.

Jeg vil også rette en takk til mine medstudenter på lesesalen i Breiviklia, som har bidratt med tilbakemeldinger, EndNote-hjelp og ikke minst, gode måltider. En spesiell takk til min venninne og medstudent i fem år, Martine Ahlet Andreassen, som har korrekturlest hele masteroppgaven og som har holdt humøret mitt oppe i mange måneder.

Venner og familie har utvist stor støtte og tålmodighet, spesielt mine foreldre Karl-Inge og Vigdis, noe som jeg har satt utrolig stor pris på.

Til slutt vil jeg rette en stor takk til min entusiastiske og dyktige veileder, Rune Blix Hagen, som har bidratt med jevnlige og inspirerende veiledningsmøter. Du har vært en enorm støtte gjennom hele prosessen og stilt opp i større utstrekning enn man kan forvente.

Innholdsfortegnelse

Forord	III
Kapittel 1: Innledning	1
1.1 Introduksjon til tema.....	1
1.2 Problemstillinger	2
1.3 Begrepsavklaringer	3
1.4 Kilder og kildekritikk	5
1.5 Metode	8
1.6 Tidligere behandling av temaet	9
1.7 Annen litteratur	10
Kapittel 2: Petter Dass og hans samtid	13
2.1 Innledning	13
2.2 Dikterpresten fra Alstahaug.....	13
2.3 Helgelands fogderi.....	17
2.3.1 Administrasjon	17
2.3.2 Alstahaug prestegjeld.....	18
2.3.3 Befolkning, økonomi og næringsveier.....	19
2.4 Luthersk ortodoksi	20
2.5 Protestantisk demonologi	24
Kapittel 3: «Nordlands Trompet»	29
3.1 Innledning	29
3.2 Introduksjon av «Nordlands Trompet».....	29
3.3 Tilblivelsen og trykkbestrebelsene	31
3.4 «Om Lapperne og Findene»	32
3.4.1 Gand.....	33
3.4.2 Vær- og vindmagi.....	35
3.4.3 Gjenvisning	37
3.4.4 Spådomskunst	37
3.4.5 Beelzebubs fluer	38
3.5 «En udlevende Kiæring»	39
3.6 «Nordlands Trompet» som historisk og idéhistorisk kilde.....	45
Kapittel 4: Katekismesangene	51
4.1 Innledning	51
4.2 Katekismen	51

4.3 Introduksjon av Katekismesangene	53
4.4 Tilblivelsen og trykkbestrebelsene	54
4.5 Om trolldomskunst, hekser og magi	56
4.5.1 <i>Kampen mot den hvite magien</i>	56
4.5.2 <i>Hexers Konst</i>	61
4.5.3 <i>Satan som illusjonsmaker</i>	64
4.6 Katekismesangene som historisk og idéhistorisk kilde	67
Kapittel 5: Avslutning	73
5.1 Oppsummering av problemstillinger	73
5.2 Norsk demonologi på vers og rim	74
5.3 Veien videre.....	76
Kilder og litteratur	78

Kapittel 1: Innledning

1.1 Introduksjon til tema

Han er kjent som den folkekjære og rause dikterpresten fra Alstahaug. Fram til vår tid har han stått frem som en symbolfigur for nordnorsk identitet og tilhørighet. Med sin religiøse og verdslige diktning har Petter Dass fått et sterkt fotfeste innenfor vår kulturhistorie. Det topografiske diktet «Nordlands Trompet» og salmen *Herre Gud, ditt dyre navn og ære* har blitt stående som hans hovedverk. Dikterpresten har en særegen posisjon i den nordlige landsdelen, noe som ble understreket i 1999, da han ble kåret til årtusenets nordlending av et panel sammensatt av fagfolk, journalister og politikere i Nordlys.¹ Det er over 300 år siden Petter Dass sto på prekestolen i Alstahaug, men selv i dag er han en betydelig figur i Helgelandregionen. Fra skipsleia som går inn til Sandnessjøen kan man tydelig se både Alstahaug kirke, den høyreste steinbautaen over dikterpresten, samt Petter Dass-museet. Kirka, bautaen og museet er samlet innenfor et lite geografisk område, og gir tilgang til historien om dikterpresten og formidlingen av hans kulturarv.² Synet på Petter Dass og hans ettermæle har derimot i løpet av det siste tiåret gjennomgått store endringer. I kjølvannet av den første omfattende biografien om Petter Dass som kom ut i 2006³, oppsto det en debatt og diskusjon som har skapt et mer nyansert bilde av dikterpresten. Nye tolkninger og oppfatninger betegner han ikke lengre som en symbolfigur og et ikon for nordnorsk identitet, men heller som en bakstreversk prest som diktet avmakt til folket.⁴

Dikterpresten ble født i en samtid som var preget av en sterk kongemakt, som både sto som statsoverhode og øverste religiøse myndighet. Eneveldet ble innført i Danmark-Norge i 1660, og Petter Dass virket innenfor et styresett hvor kongen var suveren hersker. Kongemakten hadde sterk innflytelse på den offentlige idéutvekslingen, som ble realisert gjennom universitet og kirken. Dominerende ideer og rådende strømninger i Danmark-Norge hadde sitt ankerfeste i religionen. Petter Dass fikk sitt sterkeste møte med intellektuelle ideer, strømninger og tanker da han studerte ved universitet i København, og de kom til å sette sine

¹ Panelet besto av Martin Buvik (tidligere fylkesmann og stortingsrepresentant), Einar Niemi (professor i historie ved UiT), Tove Bull (daværende rektor ved UiT), Rune Blix Hagen (historiker ved UiT), Heidi Fossum (hovedfagsstudent i historie ved UiT) og Eivind Bråstad Jensen (utdanningsdirektør i Troms). Asbjørn Jaklin, Årtusenets Nordlending, *Nordlys* 1999.

² I 1999 ble Petter Dass-museet og Alstahaug kåret til Nordland fylkeskommunes årtusensted.

³ Kåre Hansen, *Petter Dass - mennesket, makten og mytene*, Sandnessjøen 2006.

⁴ Rune Blix Hagen, *Redd Dass fra beundrerne!* 20.10.2011.

spor på hans verdslige og religiøse diktning. Særlig innflytelse fikk den lutherske ortodoksien, der også den protestantiske demonologien kom til å gjøre seg gjeldende.

Eksistensen av trolldom og magi var en realitet for mennesker av alle samfunnslag på 1600-tallet. I lokalsamfunnet eksisterte det «spesialister» på folkelig magi og tro som var nedarvet gjennom generasjoner, hvor de behersket kunsten å motvirke sykdom og skader. Men disse kunstene og utøverne av dem, ble kriminalisert og forfulgt av staten.

Trolldomsprosessene var et etterreformatorisk fenomen, hvor myndighetenes årvåkenhet mot trolldom ble skjerpet.⁵ Prosessene foregikk i store deler av Europa og Nord-Amerika i perioden 1450-1750, med 1600-tallet som det mest intense århundret. I Norge regner man at prosessene fant sted mellom 1570 og 1695. I løpet av perioden kom ca. 750 menn og kvinner i kontakt med rettsapparatet for brudd på trolldomslovgivningen, hvor vel over 300 av sakene endte med dødsdom.⁶ Samtidig som trolldomsprosessene foregikk over hele Norge, satt Petter Dass på Alstahaug og forfattet sine diktverk og utførte sin prestegjerning. Gjennom hans verdslige og religiøse diktning ga han uttrykk for sine egne tanker om magi og trolldom i poetisk form.

1.2 Problemstillinger

En grundig gjennomgang av Petter Dass' samlede verker, samt den publiserte litteraturen som er skrevet om hans forhold til magi og trolldom, aktualiserer flere problemstillinger. I den sammenheng vil den overordnede problemstillingen i min avhandling være: *En undersøkelse av Petter Dass sin oppfatning av trolldom og hvit magi i andre halvdel av 1600-tallet.*

Forfatterskapet til Petter Dass strekker seg over en stor mengde religiøs og verdslig diktning, noe som gjør det nødvendig å foreta en avgrensning. Jeg har dermed valgt å legge hovedfokuset på «Nordlands Trompet» og «D. Mort: Luthers Lille Catechismus, Forfatted I beqvemme Sange, under føyelige Melodie», bedre kjent som Katekismesangene.⁷

Bakgrunnen for valget ligger i at det kun er i de to diktverkene hvor Petter Dass direkte skriver om trolldom og magi. Selv om hovedfokuset vil ligge på «Nordlands Trompet» og Katekismesangene, vil jeg kortfattet berøre djevelsynet til Petter Dass slik det kommer til uttrykk i andre av hans diktverk.

Både «Nordlands Trompet» og Katekismesangene ble utgitt flere år etter hans død, henholdsvis i 1739 og 1715. Det eneste verket Petter Dass fikk utgitt mens han fremdeles var i

⁵ Øystein Rian, Reformasjonen i Norge - revolusjon ovenfra og utenfra, *Fortid* nr. 1/2017, 2017. s. 22.

⁶ Rune Blix Hagen, *Dei europeiske trolldomsprosessane, Utsyn & innsikt*, Oslo 2007. s. 90.

⁷ Heretter vil begrepet Katekismesangene bli brukt i avhandlingen.

live, var «Den Norske Dale-Viise» i 1683. Men gjennom ulike kilder om tilblivelsen og trykkbestrebelsene vet vi at begge verkene var klare til utgivelse lenge før de faktisk ble utgitt. Kildene peker mot at både «Nordlands Trompet» og Katekismesangene var klare for trykk allerede mot slutten av 1600-tallet.⁸ Dermed er det nødvendig å tolke dem ut fra deres samtid. Det krever at jeg ser nærmere på samfunnsforholdene i Danmark-Norge og på Helgeland i andre halvdel av 1600-tallet. Deretter vil jeg undersøke hvordan forholdene, samt strømninger og ideer kan ha påvirket diktverkene, og Petter Dass sin trolldomsoppfatning.

Ettersom Petter Dass gir uttrykk for hans egne tanker og syn på trolldom og magi i diktverkene, er det naturlig å undre om han var vitne til trolldomsforfølgelse på Helgeland. Forfatter Karsten Alnæs hevder at Petter Dass fikk oppleve mange heksebål, uten å gi noen utdypende forklaring eller henvisning til kilder.⁹ Påstanden til Alnæs blir hengende i løse luften, men leder frem til et interessant spørsmål: *Er det mulig å snakke om trolldomsprosesser på Petter Dass' tid?*

«Nordlands Trompet» og Katekismesangene er først og fremst diktverk, og i den forbindelse oppstår det utfordringer når man skal bruke dem som kilder. «Nordlands Trompet» har av flere blitt brukt som historisk kilde for å belyse lokale forhold på 1600- og 1700-tallet. Katekismesangene derimot, representerer en spesiell type sjanger, som gjør det nødvendig å se på samspillet mellom teologisk ståsted, religiøs diktning og historisk virkelighet. Hvorvidt det er mulig å bruke Petter Dass sine verk som kilder, og hva man eventuelt kan bruke dem som kilder til, gjør det naturlig å drøfte: *Betydningen av skjønnlitteratur som historiske og idéhistoriske kilder?*

1.3 Begrepsavklaringer

Trolldom og magi er begreper som opp gjennom historien har hatt mange ulike navn og betydninger, samtidig som de omfattet mange aspekter. Det krever at jeg avklarer og definerer de begrepene som jeg bruker i min avhandling. Moderne definisjoner av trolldomsbegrepet vil ikke bli brukt, ettersom min avhandling tar utgangspunkt i Petter Dass og hans oppfatning av trolldom og hvit magi. Premisset vil derfor være Petter Dass' samtid, og det krever at jeg ser på hvordan trolldom ble oppfattet og hvilken betydning det ble tillagt på 1600-tallet. Lovgivningen på 1600-tallet differensierte mellom ulike typer trolldomskriminalitet, hvor det ble gjort forskjell mellom utøvere av hvit magi og de som praktiserte trolldom med

⁸ Tilblivelsen og trykkbestrebelsene skal jeg forklare nærmere i 3.3 og 4.4.

⁹ Karsten Alnæs, *Historien om Norge- bind II Under fremmed styre*, Oslo 1997. s. 323.

djevlepakt. Det ble uttrykt i Christian IVs forordning om «troldfolck og deres medvidere» av 1617 og gjentatt i Christian Vs norske lov fra 1687. Det er trolldomslovgivningens differensiering av trolldomskriminalitet som danner utgangspunktet for begrepene jeg anvender. Fokuset vil hovedsakelig ligge på Christian Vs norske lov fra 1687, ettersom den ligger Petter Dass nærmest i tid.

Hvit magi er et begrep som aldri blir brukt av Petter Dass i hans diktning, og det opptrer sjeldent i lovtekster. Til tross for dette, er det likevel fruktbart å bruke hvit magi som en analytisk fellesbetegnelse på de velgjørende formene for trolldom. Hvit magi var ifølge loven fra 1687 betegnelsen på kunster som «Signen, Manen, Maalen, Igienvising, visse Dagens Udvælgelse, Characterers Misbrug». ¹⁰ Kunstene inkluderte blant annet lesing, bønn, ulike former for legekunst og oppsporing av tapte gjenstander. Signeri ble ofte bruk som begrep ved siden av hvit magi, og signeri omfattet både kvinner og menn som var kjent som kloke folk i deres lokalsamfunn. Både forordningen av 1617 og loven fra 1687 tilsa at utøvere av hvit magi skulle bli straffet med bøter eller landsforvisning. Samtidig ble de som søkte råd hos signere, såkalte «medvidere», også ilagt en mildere straff. ¹¹ Selv om signere selv mente at de var på de gode kreftenes side, ga ofte deres hvite magi grunnlag for mistanke om at de også bedrev trolldom eller skademagi (maleficium). ¹²

Trolldom ble brukt som begrep om mennesker som utførte trolldom som inkluderte djevlepakt. Den lærde definisjonen av denne formen for trolldom er diabolisme, og innebar at magiske evner ble tilført utenifra, altså fra Satan. ¹³ Det var mennesker som hadde «forsoret Gud og sin hellige Daab og Christendom, og hengivet sig til Diævelen» ¹⁴, i den hensikt å kunne utøve skademagi (maleficium). Djevlepakt ble i samtiden regnet som den verste formen for trolldom, og lovgivningen tok utgangspunkt i at straffen skulle samsvare til forbrytelsen. Trolldomslovgivningen var kjennetegnet av en mosaisk lovkontekst, som var hjemlet i Bibelen. I forordningen av 1617 ble det konstatert at forbrytelsen skulle straffes med livet, mens i Christian Vs norske lov fra 1687 ble det for første gang slått fast at utøvere av slik trolldom skulle «levendis at kastis paa Ilden og opbrændis». ¹⁵

Heks er et begrep som kommer fra det tyske ordet «hexe», som ble brukt for å betegne forfølgelsen av hekser i tyskspråklige områder på 1500- og 1600-tallet (Hexenprozesse,

¹⁰ Kong Christian den femtes Norske Lov med kongeloven 1665, bok 6, 1 cap. 1982. s. 234.

¹¹ Kong Christian den femtes Norske Lov med kongeloven 1665, bok 6, 1 cap. 1982. s. 234.

¹² Haarberg 2013. Kommentarer (k317). s. 723.

¹³ Hagen 2007. s. 11.

¹⁴ Kong Christian den femtes Norske Lov med kongeloven 1665, bok 6, 1 cap. 1982. s. 234.

¹⁵ Kong Christian den femtes Norske Lov med kongeloven 1665, bok 6, 1 cap. 1982. s. 234.

Hexenverfolgung).¹⁶ I dansk-norske rettspapirer og lover opptrådte heks og hekseri sjeldent. I stedet var det ordene «trolldom», «trolfolk», «trolldmand» og «trolldqvinde» som ble anvendt for å beskrive trolldom og trolldomskyndige personer. Først mot slutten av 1600-tallet begynte man å anvende det tyske begrepet, og Petter Dass var en av de første i Norge som brukte begrepet heks for å beskrive trolldom. I hans diktning blir begrepene hekseri og trolldom brukt om hverandre.

1.4 Kilder og kildekritikk

For å besvare problemstillingene ovenfor skal jeg benytte meg av flere ulike kildetyper, alt fra lovverk til topografisk-historiske verk.

For å få en forståelse av hvordan trolldom ble oppfattet og hvilken betydning det ble tillagt i Petter Dass sin samtid, har jeg i tillegg til ulike lovtekster, tatt i bruk Kirkeritualet fra 1685. Av lovtekster er det Christian IVs forordning av 1617 og Christian Vs norske lov fra 1687 som er mest relevant for min avhandling. Christian Vs norske lov fra 1687 bygde i stor grad videre på tidligere trolldomslovgivning, men representerte noen avvik fra forordningen av 1617 og den «Store Recess» av 1643.¹⁷ Det nye var at bålstraff for første gang ble nevnt eksplisitt i lovverket, som straff for mennesker som hadde gått inn i en pakt med djevelen. En annen endring var artikkelen som nevnte utøvere av trolldom uten at det forutsatte djevlepakt, altså maleficium. Artikkelen tok sikte på å straffe de som forsøkte å «forgiøre og skade en anden», hvor de ble dømt til straffarbeid.¹⁸ Men i det store og det hele ble trolldomslovgivningen på 1600-tallet i stor grad en videreføring av forordningen av 1617.

Etter innføringen av eneveldet i 1660 ønsket myndighetene å innføre felles gudstjenesteordninger for kirker i Danmark og Norge.¹⁹ Som et resultat ble «Danmarks og Norgis Kirke-Ritual» innført i 1685, som skulle tjene som retningslinjer for danske og norske prester. I boken skulle prestene finne hjelp og veiledning når det gjaldt spørsmål om liturgi og sjelesørging. Samtidig tok boken for seg trolldom, hvor den i likhet med lovgivningen differensiererte mellom hvit magi og trolldom med djevlepakt. Petter Dass overtok sogneprestembetet i Alstahaug i 1689, og måtte dermed forholde seg til både Kirkeritualet av 1685 og Christian Vs norske lov fra 1687.

¹⁶ Rune Blix Hagen, *Heks, Store Norske Leksikon* 2016.

¹⁷ Christian IVs «Store Recess» av 1643 var en samling av reviderte og nye lovbestemmelser, hvor forordningen av 1617 ble opptatt og videreført.

¹⁸ *Kong Christian den femtes Norske Lov med kongeloven 1665*, bok 6, 1 cap. 1982. s. 234.

¹⁹ *Danmark og Norges Kirkeritual 1685* 13.02.2017.

For å belyse problemstillingene ytterligere, har jeg undersøkt enkelte trolldomssaker på Helgeland fra 1600-tallet og begynnelsen av 1700-tallet. Trolldomssakene er med på å gi et innblikk i lokalsamfunnet hvor Petter Dass hadde sitt liv og virke. Den viktigste kilden for dokumentasjon av trolldomsprosessene i Norge er tingbøker. De var rettsreferater fra bygdetingene, som ble ført av sorenskriveren og inneholdt opplysninger om blant annet anklage, vitneprov, bevisførsel og endelig dom. Vi har god kjennskap til prosessene i Finnmark på grunn av at tingbøkene er meget godt bevart. Men for både Troms og Nordland er kildesituasjonen en annen. 1600-tallets tingbøker har for begge fylker i det store og hele gått tapt. Den eldste tingboken man har klart å bevare for Helgeland er fra så sent som 1690.²⁰ Selv om tingbøkene utgjør den viktigste dokumentasjonen for trolldomsprosessene, har vi kjennskap til trolldomssaker gjennom andre kilder. På Helgeland har man registrert seks trolldomssaker som endte med dødsdom. Kildebelegget for disse sakene har man funnet gjennom lensregnskaper og *Norrigis Bescrifulse*.²¹ Trolldomssakene man har funnet i lensregnskapene for Helgeland hviler på et tynt kildegrunnlag, ettersom vi ikke har rettsprotokoller å utfylle med. Lensregnskapene ga verken informasjon om anklage, vitneprov eller bevisførsel. Vi vet heller ikke navnene på de som ble funnet skyldig. Det eneste vi vet er at de ble henrettet og brent for deres trolldom, og omkostningene i forbindelse med dette. *Norrigis Bescrifulse* ga derimot en delvis mer utfyllende dokumentasjon enn regnskapene, hvor Friis fortalte om et samisk ektepar fra Helgeland som ble dømt til bålet.

Men de viktigste kildene som har ligget til grunn for avhandlingen er selve diktverkene til Petter Dass. Som tidligere nevnt, var det bare «Den Norske Dale-Viise» som ble utgitt i dikterprestens egen levetid. Det gjør tekstsituasjonen for Petter Dass sitt forfatterskap problematisk, ettersom han ikke var involvert i produksjonen eller utgivelsen av de andre verkene. For både «Nordlands Trompet» og Katekismesangene må vi forholde oss til noe motstridende overleveringer i form av avskrift og trykk, som er foretatt av andre enn Petter Dass.

Av Katekismesangene er det bevart tre omtrent fullstendige avskrifter. To av dem var brukeravskrifter, og manglet de innledende dedikasjonsdiktene og æresversene som kom til slutt i førsteutgaven. Den tredje avskriften var ingen brukeravskrift, men en avskrift foretatt av Steen Wirthmann, huskapellan på Alstahaug og Petter Dass sin svoger. I følge

²⁰ Mikal Jakobsen, *Alstahaug kanikgjeld - eller nu Hatfjelddalen, Vefsen, Tjøtta, Alstahaug, Herø, Nesne, Hemnes, Mo sognekald - en historisk statistisk beskrivelse efter originale utrykte og trykte kilder fra de ældste tider indtil MDCCCCXIV (1914)*, Mosjøen 1922. s. 169.

²¹ *Norrigis Bescrifulse* er et topografisk-historisk verk skrevet av Peder Claussøn Friis. Verket var ferdig i 1613, men ble ikke utgitt før i 1632. Jon Gunnar Jørgensen, *Peder Claussøn Friis, Norsk biografisk leksikon* 2011.

litteraturviter Jon Haarberg var det en mulighet for at Wirthmanns avskrift er den samme som ble sendt til biskop Krog i Trondheim for sensur i 1698.²² Førsteutgaven av Katekismesangene ble produsert av boktrykkeren Ove Lynov i København i 1715. Denne utgaven av Katekismesangene refererte til en revidert versjon av den opprinnelige som ble sendt til biskop Krog. Førsteutgaven har noen endringer, og de har sannsynligvis blitt foretatt av Petter Dass selv, i årene som fulgte fra sensuren og frem til hans død i 1707. Latinske fremmedord har blitt erstattet med mer hjemlige ord, mens andre steder har han dempet uttrykket, og valgt mildere ord fremfor mer folkelige kraftuttrykk. Foruten om manuskriptet til Wirthmann, var det den trykte førsteutgaven fra 1715 som lå Petter Dass nærmest.²³ Jon Haarbergs tekstkritiske utgave av Katekismesangene baserte seg nettopp på førsteutgaven, og det er hans utgave fra 2013 som vil bli brukt i min avhandling.

«Nordlands Trompet» var det siste av Petter Dass' større verker som ble trykt, og det skjedde først i 1739. Da kom den ut i to ulike utgaver, henholdsvis i Bergen og København. I Bergen ble den utgitt under navnet «Nordlands Beskrivelse», mens i København ble den utgitt med tittelen «Nordlands Trompet», slik vi kjenner den i dag. I likhet med Katekismesangene eksisterte «Nordlands Trompet» i flere ulike avskrifter lenge før den ble klar for trykk. Albert Christian Dass²⁴ skrev at diktverket «efter Skribentens Død har [...] vanket om Haand=skrevet i manges Hænder».²⁵ Vi kjenner til 20 manuskriptversjoner av «Nordlands Trompet», fordelt på 18 manuskripter. Av alle avskriftene, var det bare ett manuskript som inneholdt den teksten som vi i dag kjenner som «Nordlands Trompet», men uten dedikasjonen.²⁶ Den trykte utgaven som er mest kjent, ble publisert av Albert Christian Dass og hans nevø Hans Morten Sommer i København i 1763. Utgaven står i en særklasse ettersom Albert Christian Dass skrev en kort biografi over Petter Dass i forordet til deres utgave av «Nordlands Trompet». Biografien sto lenge alene som kilde til dikterprestens liv, og har dannet utgangspunkt for mye av ettertidens kunnskaper om Petter Dass.²⁷ Kjell Heggelund og Sverre Inge Apenes var redaktører av serien til Petter Dass' *Samlede verker*, og brukte Albert Christian Dass sin versjon av

²² Jon Haarberg, *Historisk-kritisk utgave av Katekismesangene - en innledning*, Oslo 2013. s. 18.

²³ Haarberg 2013. s. 18.

²⁴ Øystein Angell Røtvold, *Ættebok for Petter Peitersen Dass og hans hustru Margrethe Andersdatter - Samlet av Øystein Angell Røtvold*, Sarpsborg 1997. s. 48. Albert Christian Andersen Dass (1709-1794) var sønnen til Anders Dass, og således Petter Dass sitt barnebarn. Albert var viselagmann for Nordland og rådmann i Bergen.

²⁵ Albert Christian Dass i forordet til sin utgave av *Nordlands Trompet* (1763). Finnes transkribert som vedlegg i Kåre Hansen (2006).

²⁶ Rune Blix Hagen og Hanne Lauvstad, *Petter Dass, Norsk biografisk leksikon* 24.10.2011.

²⁷ En del av opplysningene i biografien er ukorrekte, og har i ettertiden blitt korrigert av bl.a. Kåre Hansen.

«Nordlands Trompet» i deres utgivelse.²⁸ Det er deres utgave jeg vil bruke i min avhandling for å undersøke «Nordlands Trompet».

Når vi ikke har noe manuskript som er skrevet av Petter Dass selv, eller noen førsteutgave hvor han selv har vært involvert, må vi bruke utgaver publisert av andre. Jeg har valgt å bruke Haarbergs tekstkritiske utgave av Katekismesangene og Heggelund og Apenes sin utgave av «Nordlands Trompet» i min avhandling. Selv om sistnevnte ikke baserte seg på førsteutgaven av «Nordlands Trompet», er den naturlig å bruke. Det er fordi både deres og Haarbergs utgave av Katekismesangene baserte seg på den trykte utgaven som vi har best kjennskap til, og som har dannet utgangspunktet for hele den trykte overleveringen.

1.5 Metode

«Nordlands Trompet» og Katekismesangene utgjør et litterært kildemateriale, og i arbeidet med diktverkene oppstår det flere problemer. Det gjelder særlig forholdet mellom mening, forståelse og fortolkning. Da kommer man ikke foruten om hermeneutikken, som dreier seg om prosessen med å fortolke en tekst og deretter skape en mening av den. Historikeren søker å kartlegge både den språklige betydningen og den dypere og skjulte meningen som ligger bak.²⁹

Historiker Jon W. Iddeng har utarbeidet en fortolkningsmodell i arbeidet med litterære kilder, som tar utgangspunkt i ulike og overlappende faktorer når man søker mening i en litterær tekst.³⁰ Jeg har valgt å legge hovedvekt på *forfatter, tekst og historisk kontekst* som fortolkningsfaktorer, selv om de andre faktorene også vil virke inn. *Historisk kontekst* omhandler blant annet samfunnsorganisering, ideologi og sosiopolitiske, religiøse og kulturelle strømninger.³¹ Petter Dass og diktverkene virket innenfor en historisk kontekst, og påvirket ikke bare konteksten, men også vår oppfatning av den historiske konteksten.

Forfatter og tekst er nært tilknyttet som fortolkningsfaktorer. Når man søker mening ut i fra forfatter og tekst, ser man nærmere på forfatteren, hvilket budskap han har hatt og hvilken kontekst han skrev ut i fra. Særlig sentralt i den forbindelse, er opphavsituasjonen. Det er nødvendig å tolke «Nordlands Trompet» og Katekismesangene ut fra den spesifikke situasjonen de ble til i. Petter Dass sin bakgrunn, hans liv og virke er viktig i forhold til å

²⁸ Petter Dass, *Samlede verker – Nordlands Trompet: Leilighetsdikting*, bind I i Kjell Heggelund og Sverre Inge Apenes (red.), Oslo 1980.

²⁹ Knut Kjeldstadli, *Fortida er ikke hva den en gang var - en innføring i historiefaget*, 2. utg., Oslo 1999. s.122-125.

³⁰ Jon W. Iddeng, Litteratur som historisk kilde, *Historisk tidsskrift* nr. 03, 2005. s. 436.

³¹ Iddeng 2005. s. 436.

forstå hans samtid, samtidig som det har innvirkning på vår oppfatning og forståelse av hans diktverk. Mitt hovedfokus er hva «Nordlands Trompet» og Katekismesangene kan fortelle om Petter Dass, hans sosiale ståsted og samtidens normer, mentalitet og strømninger. Til slutt er det viktig å være bevisst på hvem Petter Dass henvendte seg til gjennom sine diktverk. *Leser* som fortolkningsfaktor er særlig viktig i forbindelse med Katekismesangene, som tilhører en spesiell type religiøs sjanger. Katekismesangene må sees i forhold til prekentelekter, ettersom de begge er tiltenkt for en menighet. Samspillet mellom teologisk ståsted, religiøs dikting og historisk virkelighet vil være sentralt.

Med Iddens fortolkningsmodell som premiss, blir jeg å gjennomføre en kontekstuell kildekritisk nærlesing av Petter Dass sine tekster. Hermeneutikkens siktemål hvor man søker å tolke meninger, gjør det naturlig å utføre en inngående kvalitativ undersøkelse.³² For å kunne undersøke Petter Dass sin oppfatning av trolldom og hvit magi, er det naturlig å gå dypt ned i «Nordlands Trompet» og Katekismesangene, hvor det kommer klare uttrykk. En dybdestudie vil kunne avdekke hvorvidt Petter Dass' dikting er historisk relevant, både med tanke på religiøs praksis og historisk etterrettelighet. I en diskusjon innenfor historisk metode tilknyttet skjønnlitteratur, vil naturligvis begrepene levning og beretning være relevant. Da kommer man ikke utenom å se nærmere på diktverkets virkningshistorie.

1.6 Tidligere behandling av temaet

Det er skrevet få større verk om dikterpresten fra Alstahaug. Kåre Hansen sin bok fra 2006 er så langt den mest omfattende biografien om Petter Dass, og Hanne Lauvstad har skrevet den eneste doktoravhandlingen om dikterpresten.³³ Litteratur om Petter Dass og hans forhold til trolldom og magi er også begrenset, ettersom temaet aldri har blitt behandlet i større sammenheng, før denne masteravhandlingen.

Historiker Rune Blix Hagen er den som har skrevet mest inngående om temaet. I 1997 bidro Hagen til festskriftet *Herr Petter 350 år* med kapittelet «Beelzebubs fluer», hvor han så nærmere på trolldomssynet til dikterpresten slik det kom til uttrykk gjennom «Nordlands Trompet».³⁴ Han plasserte diktverkene innenfor 1600-tallets demonologi, og så på hvordan datidens strømninger påvirket dikterprestens oppfatninger av trolldom og magi. Arbeidet ble

³² Kjeldstadli 1999. s. 183.

³³ I doktoravhandlingen har Lauvstad foretatt en litteraturvitenskapelig, retorisk analyse av «Nordlands Trompet». Til tross for at det er en litterær undersøkelse, vil den være sentral for kapittel 3, hvor jeg bl.a. skal se nærmere på opphavssituasjonen og sjangertilhørigheten til «Nordlands Trompet».

³⁴ Rune Blix Hagen, Beelzebubs fluer, i Sigmund Nessel (red.), *Herr Petter 350 år - et festskrift fra Universitetet i Tromsø*, Tromsø 1997.

videreført i et kapittel i boken *Hekser* fra 2003, hvor han også dro frem dikterprestens religiøse diktning.³⁵ Igjen var dikterprestens forhold til trolldom og magi et tema, men denne gang fokuserte Hagen mer på Petter Dass sitt syn på den hvite magien og kloke koner. I ettertid har Petter Dass og trolldomsoppfatninger vært et tema i andre historiske fremstillinger, men mye av det baserte seg på Hagens arbeid.

Nils Gilje og Tarald Rasmussen ga i 2002 ut boken *Tankeliv i den lutherske stat*, som viste hvordan lutherske ideer nedfelte seg i Norge fra reformasjonen kom til Norge i 1537 og frem til 1814.³⁶ I kapittelet som omhandlet demonologi og hvit magi i Norge, brukte de Petter Dass for å illustrere kampen mot den hvite magien. Katekismesangene sto i hovedfokus, og Gilje og Rasmussen fortok et tekstutvalg fra diktverket for å eksemplifisere holdningene ovenfor kloke koner og signere.

Lokalhistoriker Kåre Hansen utga i 2006 boken *Petter Dass – mennesket, makten og mytene*, og behandlet Petter Dass sitt forhold til trolldom og magi i to underkapitler. Det første omhandlet ortodoksien, og Hansen så nærmere på hvordan danske teologer og deres syn på trolldom hadde påvirket Petter Dass. Det andre kapittelet av relevans, dreide seg om Nille Jensdatter som ble halshugget for fødsel i dølgsmål i Steigen i 1687. Nille-saken var samtidig den enkelthendelsen som har fått størst plass i «Nordlands Trompet». Hansen tolket saken som en trolldomsprosess, og brukte «Nordlands Trompet» for å se nærmere på hvordan Petter Dass stilte seg ovenfor saken.³⁷ Hvorvidt Nille-saken kan bli oppfattet trolldomssak og hvordan Petter Dass forholdte seg til den, vil bli drøftet nærmere i kapittel 3.5.

1.7 Annen litteratur

For å kunne vurdere diktverkene ut fra samfunnsmessige forhold på 1600-tallet, er det nødvendig å plassere «Nordlands Trompet» og Katekismesangene i en samtidig ramme. Da er det sentralt å se nærmere på forhold i både Danmark-Norge og på Helgeland i Petter Dass sin tid.

Alan Hutchinson er førsteamanuensis ved Universitetet i Nordland, og er nok en av de som har forsket mest på lokalhistorie om Helgeland. Han har skrevet flere verk som omhandler samfunnsforhold i regionen på 1600-tallet. *Disse tider – Disse skikker* (1997)

³⁵ Rune Blix Hagen, *Hekser - fra forfølgelse til fortryllelse*, Oslo 2003a.

³⁶ Nils Gilje og Tarald Rasmussen, *Tankeliv i den lutherske stat* i Øystein Sørensen og Trond Berg Eriksen (red.), *Norsk idéhistorie bind II*, Oslo 2002.

³⁷ Hansen 2006. s. 223-234.

fokuserte på Rødøy prestegjelds historie fra 1500 til 1800.³⁸ Selv om Petter Dass hadde sitt virke innenfor Alstahaug prestegjeld og ikke Rødøy, var de begge en del av Helgelands fogderi, og delte følgelig mye felles historie. I 2015 kom to nye utgivelser, hvor Hutchinson var med som forfatter. *I amtmannens dager* ble det gitt en samlet fremstilling av perioden 1600-1900 i det området som i dag utgjør Nordland fylke.³⁹ Selv om boken ikke spesifikt handlet om Helgeland, er den fremdeles relevant, da den belyser generelle forhold i Nordlands Amt på 1600-tallet. Den andre utgivelsen, var et bidrag til bind 4 av *Helgeland Historie* hvor Hutchinson skrev kapittelet «Kirken og religiøsitet på Helgeland i tidlig nytid».⁴⁰ I kapittelet så han blant annet på hvordan den lutherske ortodoksien gjorde seg gjeldende, og hvilken stilling trolldom og magi hadde i lokalsamfunnet. Samtidig tok Hutchinson for seg enkelte trolldomssaker på Helgeland på 1600- og 1700-tallet, som er sentral for å se på hvorvidt det foregikk trolldomsprosesser på Petter Dass' tid. Annen lokalhistorisk litteratur om Helgeland har vært til hjelp for å forstå de lokale forholdene i regionen på 1600-tallet, både når det gjelder geografi, religion og demografi. Her kan jeg blant annet nevne *Alstahaug Kanikgjeld* (1922)⁴¹, kapittelbidrag av ulike forfattere til bind 2 (1994)⁴², bind 3 (2011)⁴³ og bind 4 (2015)⁴⁴ av *Helgeland Historie*, samt diverse årbøker fra Helgeland Historielag.

For å kunne se nærmere på samfunnsforhold i Danmark-Norge, har jeg benyttet meg av flere forfattere. De historiske fremstillingene er med på å belyse religion, ideologi, mentalitet og tro i unionen på 1600-tallet. *Tankeliv i den lutherske stat* er også her et viktig bidrag, med bokens fokus på hvordan luthersk tro gjorde seg gjeldende i Norge. For min avhandling har særlig kapitlene om luthersk ortodoksi vært viktig. Historikeren Øystein Rian ga ut boken *Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648* i 1997, som bind 2 i en samlet fremstilling av historien til Danmark-Norge.⁴⁵ Bindet fulgte historien til unionen i perioden 1536 – 1648, og belyste sentrale sider ved stat, religion og samfunn.

Hovedfokuset til avhandlingen er Petter Dass og hans oppfatning av trolldom og hvit magi, og da kommer man ikke utenom litteratur som behandler trolldom, trolldomsprosessene og protestantisk demonologi. For min avhandling har jeg tatt i bruk litteratur som er med på å

³⁸ Alan Hutchinson, *Disse tider, disse skikker - Træna, Lurøy, Rødøy, Meløy - i fellesprestegjeldets dager 1500-1800*, Bodø 1997.

³⁹ Åsa Elstad og Alan Hutchinson, *I Amtmandens dager, Nordlands historie bind II*, Bergen 2015.

⁴⁰ Alan Hutchinson, Kirken og religiøsitet på Helgeland i tidlig nytid, i Sten Rino Bonsaksen (red.), *Helgeland historie - bind IV 1537-1840*, Mosjøen 2015.

⁴¹ Jakobsen 1922.

⁴² *Helgeland historie - bind II 1030-1537* i Birgitta Berglund (red.), Mosjøen 1994.

⁴³ *Helgeland historie - bind III 1537-1840* i Sten Rino Bonsaksen (red.), Mosjøen 2011.

⁴⁴ *Helgeland historie - bind IV 1537-1840* i Sten Rino Bonsaksen (red.), Mosjøen 2015.

⁴⁵ Øystein Rian, *Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648, Danmark-Norge 1380-1814 bind II*, Oslo 1997.

belyse demonologien, ulike former for trolldom og trolldomslovgivningen på 1600-tallet. Hans Eivind Næss sin bok fra 1982, *Trolldomsprosessene i Norge på 1500- og 1600-tallet*, fokuserte på de rettslige og sosialhistoriske forholdene som lå til grunn for prosessene.⁴⁶ Boken er verdifull for å se på hvordan trolldomslovgivningen gjorde seg gjeldende i Norge, samt for å skille mellom ulike former for trolldom og magi. *I pagt med Djævelen* ble trolldomsforestillinger og trolldomsforfølgelser i Italia og Danmark etter reformasjonen behandlet.⁴⁷ Boken kan være nyttig for å se på hvorvidt forestillinger om trolldom i Danmark, også gjorde seg gjeldende i Norge. Boken *Thinking with demons* av Stuart Clark fokuserte på fremveksten av den lærde demonologien i Europa i tidlig nytid. Han skrev et kapittel hvor han så på forskjellene mellom protestantisk og katolsk trolldom, som også gir en innføring i den protestantiske demonologien.⁴⁸ Liv Helene Willumsen og Rune Blix Hagen har begge arbeidet mye med trolldomsprosessene, og publisert en rekke verk. Deres utgivelser har vært til hjelp for å forstå prosessene i Norge, både når det gjelder trolldomskriminalitet, omfang, samt den folkelige og lærde troen på trolldom.

⁴⁶ Hans Eyvind Næss, *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet - en retts- og sosialhistorisk undersøkelse*, Oslo 1982.

⁴⁷ Louise N. Kallestrup, *I pagt med djævelen - trolldomsforestillinger og trolldomsforfølgelser i Italia og Danmark etter Reformationen*, København 2009.

⁴⁸ Stuart Clark, *Thinking with demons - the idea of witchcraft in early modern Europe*, Oxford 1997.

Kapittel 2: Petter Dass og hans samtid

2.1 Innledning

I dette kapittelet vil jeg fokusere på dikterprestens bakgrunn, samt rådende strømninger og tanker i hans samtid. Siden målet med avhandlingen er å drøfte Petter Dass sin trolldomsopfatning, vil jeg først gjøre rede for samfunnsforhold i Danmark-Norge og på Helgeland innenfor tidsperioden. Luthersk ortodoksi og protestantisk demonologi vil også bli vektlagt i kapittelet, ettersom de dannet grunnlaget for dikterprestens syn på trolldom og hvit magi.

2.2 Dikterpresten fra Alstahaug

*Mit Navn er Peder Das
Som boer mod Verdens Ende.*⁴⁹

Kildeopplysninger om Petter Dass er relativt sparsomme, og en god del av det vi vet om hans liv og virke bygger på Albert Christian Dass' biografi fra 1763. Deler av biografiens opplysninger om Petter Dass og hans slektshistorie har senere blitt korrigert, men selv i dag er det mye usikkerhet rundt dikterprestens liv. Selv portrettet til høyre, som har gitt dikterpresten et ansikt i over 140 år, kan umulig forestille Petter Dass.⁵⁰ I litteraturen omkring Petter Dass har det vært vanlig å henvise til 1647 som fødselsåret, men Kåre Hansen argumenterte for at dikterpresten trolig har vært født i 1646.⁵¹ Når det gjelder fødested er det tre mulige alternativer: morfarens embetsgård på Nord-Herøy, Åkvik sør på Dønna eller gården Tjøtta i Alstahaug. De tre alternativene har alle på et eller annet tidspunkt blitt oppgitt å være fødested i utgivelser som har omhandlet Petter Dass. Gjennom en grundig redegjørelse av samtidige kilder, har Kåre Hansen argumentert for at

*MALERI FRA 1684 I MELHUS KIRKE SOM
LENGE HAR VÆRT ANTATT Å FORESTILLE
PETTER DASS*

⁴⁹ Dass 1980. «En Begiæring til Mad. Dorethe Engebrets-Daatter om et Exemplar of hendis Sange». s. 268.

⁵⁰ Kåre Hansen, Maleriet av Petter Dass i Melhus kirke?, i Per Smørvik (red.), *Årbok for Helgeland 2002*, Mosjøen 2002. Kåre Hansen har argumentert svært overbevisende for at mannen på portrettet, som henger i Melhus kirke, forestiller Oluf Mentzen Darre, prest i Melhus fra 1665-1693, og ikke Petter Dass.

⁵¹ Hansen 2006. s. 64.

Petter Dass må ha vært født på Tjøtta gård i Alstahaug.⁵² Det er trolig det mest sannsynlige fødestedet.

Hans far, Petter Petterssøn Dass, var av skotsk opprinnelse og kom til Bergen hvor han tok borgerskap i 1635. I Bergen kom han i kontakt med familien Falch fra Helgeland, og etablerte seg som handelsmann på helgelandskysten på begynnelsen av 1640-tallet.⁵³ Petter Petterssøn Dass giftet seg med Maren Pettersdatter Falch, datter av fogden Petter Jacobssøn Falch. Familien Falch var en ressurssterk slekt med stor økonomisk innflytelse, og mange enkeltpersoner fra familien fikk høye posisjoner i Helgeland fogderi.

Petter Dass var eldst i en søskenflokk som besto av tre gutter og to jenter. Faren døde mens Petter Dass fremdeles var i barneårene, og den alminnelige oppfatningen er at Petter Dass deretter skal ha havnet i Nærøy⁵⁴ hos sin tante. Det er likevel vanskelig å si med sikkerhet, ettersom det ikke eksisterer noen samtidige kilder som knytter Petter Dass til Nærøy. Uansett hvor Petter Dass tilbrakte barneårene etter sin fars død, kom han til Bergen i 1660 som elev ved byens latinskole. Ved latinskolen var øverste målsetting at elevene skulle kunne lese og skrive latin på en korrekt måte. Samtidig la skolen vekt på å fremme den rette lutherske lære, hvor da naturligvis den viktigste læreboken var Luthers katekisme.⁵⁵ Latinskoleelevene fikk blant annet opplæring i å skrive metriske vers, sang og retorikk, som kom til å sette dype spor i Petter Dass' senere diktning.

Den 20. juli 1666 ble Petter Dass innskrevet som student ved universitetet i København, under det latiniserte navnet «Petrus Petri Dassius». Han studerte ved det teologiske fakultet, hvor han avla presteeksamen. I København fikk han opplæring i den etterreformatoriske lutherske ortodoksien, som kom til å få stor betydning for hans religiøse diktning og prestegjerning. Etter å ha avsluttet studieoppholdet i København skal Petter Dass ha reist tilbake til Helgeland sommeren 1669.⁵⁶ Hans første arbeid som nyutdannet prest skal ha vært som huslærer for barna til Jacob Jacobsøn Wirthmann, residerende kapellan i Vefsn. Elevene var Margrethe Andersdatter og halvbroren Steen Wirthmann.⁵⁷

I 1671 søkte Petter Dass på en stilling som personalkapellan i Nesna, med suksesjonsrett etter Hendrig Hendrichsen Dinklaug, residerende kapellan til Nesna, Rana og

⁵² Hansen 2006. s. 21-23.

⁵³ Hagen m.fl. 24.10.2011.

⁵⁴ Nærøy prestegjeld var en del av Trondheim stiftamt, og lå ut mot kysten nord i amtet. I dag er Nærøy kommune en del av Nord-Trøndelag fylke. *Leksikon: Prestegjeld, Norsk historisk leksikon*.

⁵⁵ Hansen 2006. s. 34-39.

⁵⁶ Hans Midbøe, *Petter Dass*, Oslo 1947. s. 30.

⁵⁷ Steen Wirthmann ble senere en nær venn som fikk betydning for Petter Dass' forfatterskap. Wirthmann var med på å gi ut Epistel- og evangeliesangene (1722), samtidig som han spilte en stor rolle i utgivelsen av Katekismesangene (1715). Hagen m.fl. 24.10.2011.

Dønnes. Søknaden ble innvilget og kallsbrevet til Petter Dass ble signert 22. januar 1672. Etter å ha fått godkjent søknaden måtte Petter Dass, i likhet med andre som ønsket stilling som prest, avlegge bispeeksamen. Etter bestått eksamen ble han ordinert som prest, og kunne bruke tittelen «Hr.» foran navnet sitt. Vi vet ikke nøyaktig når Petter Dass avla sin bispeeksamen, men det må ha vært en gang i løpet av 1672. Petter Dass ble eksaminert av biskopen i Trondheim stift, hvor han besto og deretter kunne utøve presteyrket.⁵⁸

Et benådningsbrev utstedt 17. september 1673 tilga Petter Dass for hans leiermål med Margrethe Andersdatter. Leiermål innebar at to personer fikk barn sammen, uten å ha inngått ekteskap.⁵⁹ Vi vet ikke når de skal ha begått forseelsen, men det er mulig at sønnen Lars ble født allerede i 1671. Den vanligste straffen for å ha begått leiermål var i form av bøter, hvor menn måtte betale 12 riksdaler og kvinner 6 riksdaler. I tillegg var det vanlig at de som begikk forseelsen måtte skrive offentlig i kirken og be om tilgivelse. Leiermålsforseelser fikk større konsekvenser for menn med geistlige ambisjoner, ettersom de måtte vente to år før de kunne bli bevilget prestekall. I følge Christian IV's forordning av 1647 kunne ingen student «som sig med Leyermaal forseer, maa efter første forseelse, førend tho Aar ere forløbne, bevilgis enten Skole eller Prestekald at betiene».⁶⁰ Deretter måtte man oppsøke biskopen med skriftlig vitnesbyrd, og hvis biskopen ga sin godkjennelse kunne man få et prestekall. For å bli benådet måtte Petter og Margrethe innbetale en viss sum til nærmeste hospital, men de unngikk både bøter og offentlig skrive.⁶¹ Etter å ha oppfylt betingelsene ble de benådet for deres leiermålssynd 17. september 1673. Årstallet for Petter og Margrethes giftermål er usikkert, men deres andre sønn Anders Dass ble født i 1675. Etter familieutvidelsen, flyttet de fra Nesna prestegård til den nyinnkjøpte gården Strand i Rana fjerding.

Hendrig Dinklaug døde i 1682, og Petter Dass overtok som residerende kapellan i Nesna, en stilling han fikk ekspektanse på ti år tidligere. Med Nesna prestegård som bosted igjen, opplevde Petter Dass økonomisk fremgang og økende innflytelse i lokalsamfunnet. I tillegg til uvisse inntekter⁶², hadde Petter Dass bruksrett til kapellansgården i Nesna. Gården hadde en matrikkelskyld på 2 våg, og var matrikulert som en av de største i Nesna og Rana fjerding. Samtidig drev han gården Strand som avlsgård, og hadde sannsynligvis en samlet

⁵⁸ Hansen 2006. s. 67.

⁵⁹ Betegnelsen leiermål inkluderte forskjellige former for kjønnsliv utenfor ekteskap, men graviditet og fødsel var ikke en betingelse for at gjerningen ble betraktet som ulovlig og straffbar. Jon Gisle, *Leiermål, Store Norske Leksikon* 2009.

⁶⁰ Holger Frederik Rørdam, *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683*, bd. III 1889. s. 339.

⁶¹ Hansen 2006. s. 76.

⁶² Hansen 2006. s. 115-118. Uvisse inntekter eller aksidenser, var tilfeldige inntekter som ikke var fast fra år til år. Det kunne f.eks. være offertoll, barnedåp, brudevielser og jordpåkastelse.

buskap som må ha gjort han til en av de største gårdbrukerne på Helgeland.⁶³ I 1683 ble Petter Dass' økonomiske posisjon styrket ytterligere, da han overtok som kirkeforpakter etter Christer Jacobsen. Som kirkeforpakter hadde han rett til å kreve inntekter av Nesna og Hemnes kirker, hvis han til gjengjeld forsynte kirkene med vin, brød og lys. I tillegg fikk Petter Dass, i motsetning til sin forgjenger, også full fisketiende av alt allmuen i Nesna kapellani fisket.⁶⁴ Det er ikke usannsynlig at Petter Dass allerede på dette tidspunktet eide en egen jekt, slik at han kunne utnytte mulighetene som forpakter fullt ut.⁶⁵

Sognepresten i Alstahaug, Peder Meyer, døde 26. april 1689 og etterlot seg et prestekall som ingen hadde ekspektanse på. Sogneprestembetet var stort i geografisk utstrekning og hadde enormt inntekspotensial, noe som gjorde det til en ettertraktet stilling. Petter Dass søkte på kallet og litt over tre uker senere fikk han innvilget sin søknad, og ble utnevnt til sogneprest i Alstahaug 18. mai 1689.⁶⁶ I løpet av det neste tiåret kom Petter Dass til å skrive ferdig både «Nordlands Trompet» og Katekismesangene, som var klare til trykk mot slutten av århundret. Det totale forfatterskapet inneholder forskjellige viser, rim og leilighetsdikt, samt religiøse sanger og salmer samlet i «Bibelske Viise-Bog» (1711), «Episteler og Evangelier» (1722) og «Trende Bibelske Bøger» (1723). Ved siden av arbeidsoppgavene som sogneprest fortsatte Petter Dass å forfatte sine diktverk. Den nye stillingen som sogneprest overskygget de inntektene han hadde hatt som residerende kapellan i Nesna, og hans økonomiske stilling nådde et høydepunkt. Alstahaug prestegjeld ga Petter Dass prestetiende fra mer enn 1300 leilendinger og han hadde krav på inntekter fra mer enn 100 bruk.⁶⁷

Petter Dass fortsatte i sitt embete som sogneprest i Alstahaug fram til sin død i 1707. Mot slutten av livet var han plaget med helseproblemer, han ble halt etter et beinbrudd og han var også plaget med smerter av nyrestein. Til tross for helseplagene la Petter Dass ned mye tid og arbeid for å sørge for at sønnen, Anders Dass, skulle etterfølge ham som sogneprest. Etter å ha sendt søknad til Kanselliet i København for andre gang, ble den godkjent og undertegnet 13. januar 1703.⁶⁸ Anders Dass fikk dermed ekspektanse på sogneprestembetet etter sin far, og overtok etter hans død i 1707 og satt fram til sin egen død i 1736. Petter Dass skal ha dødd

⁶³ Hansen 2006. s. 119.

⁶⁴ Hansen 2006. s. 122-126.

⁶⁵ Hansen 2006. s. 137-148. Petter Dass eide flere jekter som brakte fisk til Bergen. Når han gikk til anskaffelse av jekt er usikkert, men i 1692 forliste en av jektene på vei til Bergen, som var et stort økonomisk tap for dikterpresten.

⁶⁶ Hagen m.fl. 24.10.2011.

⁶⁷ Hagen m.fl. 24.10.2011.

⁶⁸ Hansen 2006. s. 279-288.

17. august 1707 på prestegården i Alstahaug, og ble gravlagt 18. september samme år. Hvor dikterpresten ligger begravet, er et spørsmål vi i dag fremdeles ikke kan svare på.

2.3 Helgelands fogderi

*Blant Nordlandske Provstier regnes du først,
I Skatte-Mandtallene vises du størst,
Du giver saa mangen en Sæde!*⁶⁹

2.3.1 Administrasjon

Helgelands fogderi omfattet det som i dag er regionen Helgeland, som utgjør den sørligste delen av Nordland fylke. Fogderiet strakk seg fra Meløy i nord til Nord-Bindal i sør. Det var delt inn i tre prestegjeld: Rødøy prestegjeld, Alstahaug prestegjeld og Brønnøy prestegjeld. De tre prestegjeldene var igjen delt i 14 fjerdinge på 1600-tallet. «Fjerding» er det gammelnorske ordet for en «firedel», og blir gjerne forklart som et område som var en firedel av et større område, f.eks. et prestegjeld.⁷⁰ Betegnelsen fjerding kan også bli forklart som et tinglag, som inkluderer bygdetinget, den lokale rettsinstansen. Fjerdingene utgjorde til sammen Helgeland fogderi, en del av Nordlandene len som i tillegg til Helgeland besto av fogderiene Salten, Lofoten og Vesterålen, og Senja og Troms.⁷¹ Ved amtsordningen i 1662 falt den gamle lensordningen bort og ble erstattet av en amtsordning. Nordlandene kom til å hete Nordlandene amt, og var etter 1685 underlagt Trondheim stiftamt.⁷²

Preben von Ahnen ble Nordlandenes første amtmann, og var den øverste verdslige embetsmannen i amtet.⁷³ Von Ahnen var lensherre for Nordlandene fra 1646 og ble deretter omgjort til amtmann, hvor han satt i stillingen fram til 1669. Amtmannen fungerte som statens tilsynsorgan og tok seg av driften av amtets institusjoner. Under amtmannen var fogd og sorenskriver, to stillinger som ofte tilfalt personer fra familien Falch-Dass. Innenfor samme tidsperiode som Petter Dass virket, var både fogd og sorenskriver besatt av medlemmer fra hans nærmeste familie. Petter Pettersøn Falch var sorenskriver fra 1670-1693, og Petters

⁶⁹ Dass 1980. «Nordlands Trompet» (*Helgelands Beskrivelse*). s. 73.

⁷⁰ Ragnhild Høgsæt, Bosetningsutvikling på Helgeland 1537 til 1700, i Sten Rino Bonsaksen (red.), *Helgeland historie - bind IV 1537-1840*, Mosjøen 2015. s. 45.

⁷¹ Rolf Fladby, *Hvordan Nord-Norge ble styrt - nordnorsk administrasjonshistorie fra 1530-åra til 1660, Skrifter*, Tromsø 1978. s. 17-18. Fjerdingen Mynda går under navnet Tjøtta i skattematrikkelen fra 1647. Kirkeregnskapene 1661-66 har oppført Velfjord som fjerding under Brønnøy prestegjeld.

⁷² Kåre Hansen, Hva er Helgeland?, i Sten Rino Bonsaksen (red.), *Helgeland historie - bind III 1537-1840*, Mosjøen 2011. s. 22, Etter innføringen av eneveldet i 1660 ble «len» erstattet med betegnelsen «fogderi». Til tross for navneendringen brukte Petter Dass fremdeles begrepet «lehn» i «Nordlands Trompet».

⁷³ Espen Andersen, Sentral og verdslig administrasjon 1537-1840, i Sten Rino Bonsaksen (red.), *Helgeland historie - bind IV 1537-1840*, Mosjøen 2015. s. 27.

onkel. Jesper Hansen var fogd mellom 1646-1688 og ble etterfulgt av Peder Christoffersen Borch (1668-1688). Både Hansen og Borch var gift med døtre av den tidligere fogden Petter Jacobsen Falch, som var Petters morfar. Det er dermed mulig å snakke om et Falch-Dass-dynasti på Helgeland, ettersom familiemedlemmene innehadde både verdslige og geistlige embeter.

2.3.2 Alstahaug prestegjeld

De tre prestegjeldene i Helgeland fogderi, Rødøy, Alstahaug og Brønnøy, var også kannikgjeld, som innebar at sogneprestene var medlemmer av presteskapet i Trondheim. Alstahaug prestegjeld hadde seks kirker og to kapeller, ifølge Reformsatsen av 1589. Kirkene lå i Alstahaug, Herøy, Tjøtta, Dolstad, Nesna og Hemnes, og kapellene i Dønnes og Sandnes.⁷⁴ Alstahaug kirke er en av syv bevarte middelalderkirker i Nord-Norge og en av tre på Helgeland. De andre to er Dønnes kirke og Herøy kirke. Kirken er anslått å ha vært bygget rundt 1200, eller siste halvdel av 1100-tallet. Koret ble bygget først, og deretter skal skipet ha kommet til rundt 1250.⁷⁵ Alstahaug var hovedkirken i prestegjeldet, og det var her sognepresten hadde sin residens. Sognepresten hadde ikke bare det overordnede ansvaret i prestegjeldet, men også krav på inntektene av kirkens gods og tiende. Han var således både en viktig økonomisk aktør og maktperson. Presten, sammen med de verdslige myndighetspersonene, amtmannen, fogden og sorenskriveren, utgjorde en regional sosial overklasse.⁷⁶ Petter Dass var dermed en del av en overklasse som innehadde stor makt og innflytelse i lokalsamfunnet.

Sognepresten i Alstahaug med en huskapellan skulle betjene hovedkirken på Alstahaug, samt Sandnes kapell og kirkene på Herøy og Tjøtta. Steen Wirthmann tiltok stillingen som huskapellan i Alstahaug i 1692, og skulle betjene kirkene på Herøy og Tjøtta. Petter Dass hadde selv hovedansvaret for Alstahaug kirke og Sandnes kapell. Dikterpresten ble skyssset med båt mellom Alstahaug og Sandnes, ettersom sognepresten skulle forrette «7 helligdage paa Alstahaug og den 8. paa Sandnes».⁷⁷ Med både kirke og kapell å betjene, var ikke Petter Dass mye utenfor Alstahaug prestegjeld i hans embete. En annen viktig del av Petter Dass' prestegjerning, var opplæringen av barn og unge i den kristne tro, hvor katekismeundervisningen var svært sentralt.⁷⁸

⁷⁴ Jakobsen 1922. s. 113.

⁷⁵ Asle K. Brovoll, *Alstahaug kirke - en kulturskatt*, Alstahaug 1999. s. 18.

⁷⁶ Hutchinson 2015. s. 340.

⁷⁷ Jakobsen 1922. s. 112.

⁷⁸ Katekisme og katekismeundervisning vil bli nærmere forklart i 4.2.

2.3.3 Befolkning, økonomi og næringsveier

Helgeland var ikke bare det største fogderiet i Nordland med tanke på utstrekning, men også ut fra folketall. Ut fra manntall har man forsøkt å beregne folketallet på Helgeland, og i 1665 skal det ha vært på rundt 14 000.⁷⁹ I forhold til de andre fogderiene i Nordland (Salten, Lofoten og Vesterålen), var 48% av befolkningen bosatt innenfor Helgeland fogderi i 1665.⁸⁰ Videre skiller også Helgeland seg ut når det gjelder skatteinntekter. For året 1649 hadde Helgeland fogderi en inntekt på 761 riksdaler, 240 riksdaler mer enn Salten, som hadde nest mest i skatteinntekt.⁸¹ Manntallene for Helgeland inkluderte ikke reindriftssamer, og trolig heller ikke fastboende samer. I tillegg var det ikke alltid at samene ble omtalt i skattematene.

I forhold til de andre fogderiene i Nordlandene Amt, gir kildene et inntrykk av at antall samer på Helgeland på 1600-tallet ikke kan ha vært særlig høyt. Samtidens kilder kategoriserte samene i mange forskjellige grupper med ulike navn. De største gruppene av samer i Helgeland fogderi, var samer som ble betegnet som «sjøsamer» eller «bygdesamer». I Friis sin *Norrigis Bescripfuelse* fortalte han at sjøsamer «..boe altid ved Fiorde, der som Fyrreskouff oc Granneskouff nock ere».⁸² Sjøsamene på Helgeland var hovedsakelig bosatt i Rødøy, Lurøy og Meløy og betalte skatten med fisk.⁸³ Nesna hadde også flere bosatte sjøsamer. Kildene berettet også om samiske skattemenn i Raadan (Rana) og Wafsten (Vefsn), som betalte skatt til både Norge og Sverige. I følge norske skatteregnskaper fra 1617 var det 15 samiske skattemenn i Rana fjerding, og 18 i Vefsn fjerding. En samisk skattemann representerte en *sitje*, et «selskap» eller et «lappefølge». En sitje besto i gjennomsnitt av fire hushold, eller ca. 20 personer. Dermed ville de 15 skattemennene i Rana ha representert 300 personer, og de 18 i Vefsn representert 360 personer. For disse samene var pelsjakt en hovednæring, og de betalte som oftest skatt i skinn. Samtidig hadde de også tamrein til melking og frakt, men reinflokkene var små i antall.⁸⁴ 1600-tallet var en periode med utvikling for den samiske bosetningen på Helgeland. Skinnhandelen gikk mot slutten, og samene så seg nødt til å legge om sin næring, fra pelsjakt til reindrift. I løpet av århundret vokste reinflokkene, og reindrift ble hovednæringen for størsteparten av samene.⁸⁵

⁷⁹ Hansen 2011. s. 10.

⁸⁰ Elstad m.fl. 2015. Se diagram s. 59.

⁸¹ Hansen 2011. s. 9.

⁸² Peder Claussøn Friis og Gustav Storm, *Samlede Skrifter*, Kristiania 1881. s. 403.

⁸³ Leif Elsvatn, Samenes plass i Helgelands historie, i Sten Rino Bonsaksen (red.), *Helgeland historie - bind III 1537-1840*, Mosjøen 2011. s. 357.

⁸⁴ Knut Bergsland, Samiske perspektiver i Helgelands historie, i Birgitta Bergslund (red.), *Helgeland historie - bind II 1030-1537*, Mosjøen 1994. s. 184-187.

⁸⁵ Elsvatn 2011. s. 365.

De tre viktigste næringsveiene i Helgelands fogderi var fiskeriet, skogbruket og jordbruket. For befolkningen langs kysten var fiskeriene den sentrale inntektskilden. Fisken ga ikke bare mat til eget hushold, men ble også brukt som betaling av jordleie, skatt og tiende. To ganger i året ble størsteparten av tørrfisken fraktet med jekt til Bergen. I andre halvdel av 1600-tallet mistet bergensborgerne sin dominans på Helgeland til trondheimsborgerne, og tørrfisken ble i stedet fraktet til Trondheim.⁸⁶ Innlandsområder som Rana og Vefsn fjerdinger hadde mye ledig jordbruksareal hvor det var muligheter for nyrydding, og opplevde en stor befolkningsøkning på begynnelsen av 1600-tallet.⁸⁷ Jordbruket var som regel stort nok til selvforsyning, og noen av gårdene hadde så stort husdyrhold at det var overskudd for salg. Innlandsområder som Bindal, Velfjord, Vefsn og Rana fjerdinger hadde store skogområder, i motsetning til kystområdene. I disse innlandsområdene var det store forekomster av gran, bjørk og furu som gjorde områdene selvforsynt med skog og skogsprodukter.⁸⁸ De store skogområdene gjorde at man kunne produsere og omsette trelast, som ble en viktig inntektskilde.

2.4 Luthersk ortodoksi

*HErre! Lad din Kirke trivis,
Lad med Spot og Skam omgivis
Alle Kirkens Fiender,
Spreed dem ad som Avn for Væir*⁸⁹

Ortodoksi er navnet på den formen for kristendom som kom til å prege Danmark-Norge på 1600-tallet. Ortodoksi er et gresk ord som betyr «rett lære», og som oppsummerer staten og kirkens politikk gjennom århundret.⁹⁰ Det handlet om å befeste den lutherske tro innad og bekjempe vranglære utad. Den lutherske ortodoksien var et nytt stadium i reformasjonen, og i løpet av 1600-tallet ble den lutherske lære befestet og forsterket.⁹¹ Kongen sto som øverste religiøse myndighet, og hadde stor betydning for utvekslingen av ideer og tankegods. For å sørge for at ideene holdt seg innenfor de rammene som kongen ønsket, tok han over organiseringen av både universitet og kirke. Kongen utpekte menn innenfor academia og

⁸⁶ Hansen 2011. s. 41.

⁸⁷ Høgsæt 2015. s. 55.

⁸⁸ Ann Kristin Klausen, Skogbruk, i Sten Rino Bonsaksen (red.), *Helgeland historie - bind III 1537-1840*, Mosjøen 2011. s. 184.

⁸⁹ Petter Dass, *Katekismesanger*. Historisk-kritisk utgave ved Jon Haarberg, Oslo 2013. s. 353.

⁹⁰ Haarberg 2013. s. 41.

⁹¹ Ortodoksien gikk i etterhvert i oppløsning utover 1700-tallet, og kom til å bevege seg i andre retninger.

kirken som kunne spre ideene videre til allmuen, og hindre at uønskede ideer fikk albuerom.⁹² Ortodoksiens oppfatning var at de alene talte Luthers sak og beskyttet den mot angrep fra vantroe fiender av ulike slag. Paven i Roma og katolikkene hadde vært motstandere fra begynnelsen av, men de fremste fiendene var de såkalte «falske brødrene», som i hovedsak var kalvinistene. Selv om de også hadde brutt med paven, hadde de, ifølge ortodoksiens teologer, teologiske standpunkter som var uforsvarlige. Det gjaldt først og fremst deres tolkning av nattverden.⁹³ Både katolikker og kalvinister stridde mot det som ortodoksien oppfattet som den rette lære.

Lutheranernes avgrensning mot katolikkene og kalvinistene var ikke enestående innenfor tidsperioden. Paven og katolikkene tok avstand fra alle former for protestantisme og kalvinistene regnet seg alene som bærere av den sanne kristendom. Middelalderens felleskultur ble i løpet av 1500-tallet erstattet av konfesjonelle delkulturer, med luthersk, katolsk eller reformert preg.⁹⁴ Konfesjonalisme handlet om behovet for å understreke troens egenart, samtidig som de tok avstand fra andre kristendomsoppfatninger. Universitet og utdanning, samt produksjon og distribusjon av bøker og tekster var et uttrykk for en europeisk regionalisering, definert av konfesjonelle skillelinjer. For lutheranerne ble det akademiske sentrum universitetet i Wittenberg, som trakk til seg studenter fra hele det lutherske Europa. Boktrykkerkunsten ble stadig viktigere utover 1500- og 1600-tallet, og en betydelig mengde av bøkene og tekstene hadde religiøst og teologisk innhold. Det trykte ord ble sentralt i de konfesjonelle delkulturene, og et middel for å befeste sin egen kristendomsoppfatning og avgrense seg fra de andre trosretningene. De konfesjonelle delkulturene søkte å definere deres eget trosgrunnlag, og for lutheranerne var deres religionsforståelse basert på *Skriften* og på *Confesio Augustana*.⁹⁵ Den konfesjonelle konteksten kom ikke bare til å påvirke religionsforståelsen, men også synet på politikk, lovgivning, filosofi, litteratur, forskning og historie.⁹⁶

De konfesjonelle rammene ble strammet, og ortodoksiens teologer kjempet for å verne om den lutherske troen, den rette lære ut fra deres definisjon. Myndighetene hadde fullstendig styring med, og kontroll over teologisk og politisk litteratur.⁹⁷ Gjennom boktrykkerkunsten

⁹² Gilje m.fl. 2002. s. 10.

⁹³ Haarberg 2013. s. 23.

⁹⁴ Gilje m.fl. 2002. s. 18.

⁹⁵ Gilje m.fl. 2002. s. 21. *Skriften* er et uttrykk for at Bibelen er Guds egne ord til oss, og den ubestridelige autoritet for den kristne lære. *Confesio Augustana* (den augsburgske bekjennelse) henger nært sammen med *Skriften*, ettersom den sammenfattat *Skriften* og fortalte hvordan den skulle bli tolket.

⁹⁶ Gilje m.fl. 2002. s. 17-23.

⁹⁷ Rian 2017. s. 22.

kunne man lettere spre den lutherske ortodoksien, og forhindre utgivelser som ikke falt sammen med deres definisjon av den rette lære. Det viktigste middelet for å sikre utbredelsen av den rette lære, var naturlig nok Luthers katekisme, som var enkle og folkelige sammensetninger av troen, som fungerte som en elementær innføring i religionen for allmuen.⁹⁸ Samtidig var katekismen med på å trekke grensen mellom den lutherske og katolske tolkningen av kristendommen.⁹⁹

Et annet viktig middel for å spre den lutherske ortodoksien, var universitetet i København. Universitetet ble gjenopprettet etter reformasjonen, og sto frem som et luthersk senter i Danmark-Norge. Fra 1634 ble det stilt et formelt krav om teologisk utdanning fra universitet for å kunne bli prest. I København ble hovedmålet ved universitetet å utdanne de fremtidige prestene i den rette lutherske tro. Jesper Brochmand (1585-1652) var professor i teologi ved universitetet i København og senere biskop over Sjælland, og ble regnet som ortodoksiens fremste teolog. I 1633 ga Brochmand ut sitt hovedverk *Universæ Theologiæ Systema*, som i store trekk ble normgivende for hvilke synspunkter som var teologisk akseptert i Danmark-Norge.¹⁰⁰ Han skrev også en huspostill, en andaktsboks som forklarte skriftens ord, og fikk stor utbredelse blant befolkningen.

Brochmands dogmatikk betinget at Bibelen inneholdte Guds egne ord til menneskene, slik at vi kan lære om hans vesen, vilje og rette dyrkelse. I tillegg forutsatte den at Bibelen var sin egen fortolker, som lot seg utlede av teologen sin avklarende og systematiske lesing.¹⁰¹ Brochmands dogmatikk tok også utgangspunkt i ortodoksiens dualisme, som ikke bare var et uttrykk for samtidens teologi, men også geistlig praksis. Ortodoksiens dualisme var motsetningen mellom Gud og djevelen, som sto mot hverandre. Djevelen forsøkte å skade Guds skaperverk, og friste menneskene bort fra evig frelse og liv. Denne dualismen gikk som en rød tråd gjennom både den verdslige og religiøse diktingen til Petter Dass. Et eksempel på ortodoksiens dualistiske verdenssyn, finner vi i «Mit Reyse-Tøy» (1701).

*Den Dievel, som en Fristermand
Vil gjøre sit, alt hvad han kand...
...Men Gud dit ord er ret det Sværd,
Der gjøre skal den Gast forfærd.*¹⁰²

⁹⁸ Katekisme som religiøs sjanger vil bli forklart nærmere i 4.2.

⁹⁹ Gilje m.fl. 2002. s. 52.

¹⁰⁰ Haarberg 2013. s. 25.

¹⁰¹ Haarberg 2013. s. 46.

¹⁰² Dass 1980. «Mit Reyse-Tøy». s. 418.

Utdragene fra «Mit Reyse-Tøy» viser ikke bare til ortodoksiens dualisme, men også til det som var teleologisk akseptert i samtiden. Avvik fra det teologene definerte som korrekt forståelse av Bibelen, ble stemplet som farlig, som gjorde at staten responderte med en streng sensurpolitikk.¹⁰³ Fra statens side ble sensuren innført for å sikre mot vranglære fra katolikker og kalvinister, samt for å forhindre tap av makt og autoritet. Alt av tekst og forkynnelse måtte bli utformet etter den luthersk-ortodokse lære. Teologisk litteratur dominerte bokmarkedet, noe som gjorde arbeidet med kontroll og sensur av teologiske tekster omfattende.

Den ideologiske ensrettingen viste seg ikke bare gjennom sensur, men en rekke politiske spørsmål. Christian IVs regjeringstid (1588-1648) var kjennetegnet av en streng moral- og kirkepolitikk, som tok sikte på å disiplinere befolkningen i Danmark-Norge. Han var statens og kirkens øverste myndighet, og under han ble ortodoks ensretting den ideologiske hovedtanken. Steinar Imsen brukte begrepet luthersk idealstat om den dansk-norske kongens ambisjoner om å skape en stat hvor han hadde full kontroll og styring over undersåttenes liv.¹⁰⁴ I 1604 utstedte Christian IV en skoleforordning for å utvide luthersk ensretting. Ved latinskolene ble det innført pensum som var godkjent av staten, med katekismen, evangeliene og latinsk grammatikk som hovedfag. Ved opprettelsen av Sorø adelsakademi i 1623, lå det en intensjon bak, nemlig å forsinke unge adelsmenn sin Europareise. Kongen tillot dem ikke å reise ut av landet før de var fylt 19 år, slik at han kunne redusere faren for at de ble påvirket av dem som ortodoksien stemplet som vantro.¹⁰⁵ I tillegg til forordninger som kontrollerte barn og unge fra innflytelse utenfra, utstedte Christian IV en forordning om kirketukt i 1629. Forordningen var skrevet av riksråder, biskoper og teologiske professorer. Det skulle det bli oppnevnt menn, som skulle fungere som sogneprestens medhjelpere, til å holde oppsyn med sognebarnas livsførsel og slå ned på deres vandel. Det kunne eksempelvis være forsømming av preken, banning, fyll og svindel ved kjøp og salg.¹⁰⁶ Straffer kunne være alt fra pengebøter til gapestokken. Kirketukten illustrerte den ideologiske ensrettingen og den moralske disiplineringen av lokalbefolkningen.

Når sogneprestens medhjelpere først ble oppnevnt på Helgeland, forteller kildene ingenting om. Det er først et stykke ut på 1700-tallet at vi hører om personer i denne arbeidsstillingen. Til tross for Christian IVs ideologiske ensretting og strenge kirkepolitikk, så det ikke ut til at prestene på Helgeland førte en særlig aggressiv moralpolitikk ovenfor

¹⁰³ Rian 1997. s. 354.

¹⁰⁴ Steinar Imsen, *Da reformasjonen kom til Norge*, Oslo 2016. s. 184.

¹⁰⁵ Rian 1997. s. 358-359.

¹⁰⁶ Rian 1997. s. 373.

allmuen. Kildene fra 1600-tallet viser at de sakene som ble bøtelagt var få i antall, og de fleste var relativt uskyldige. Naturligvis kan saker ha blitt løst utenom retten, men de vil vi ikke finne belegg for i kildene. I det store og hele virker det ikke som moralpolitikken ovenfra ble gjennomført i særlig utstrekning i Helgeland fogderi.¹⁰⁷

2.5 Protestantisk demonologi

*..at vi inden en kort Tid skal see
Satan falde som et Liunet ned af
Himmelen og med Magt at knusis
under Eders Fødder!*¹⁰⁸

Ved 100-årsmarkeringen for Luthers offentliggjørelse av de 95 tesene i Wittenberg, utstedte Christian IV tre nye forordninger. De tre forordningene førte seg til rekken av strenge bestemmelser som hadde til hensikt å disiplinere befolkningen.¹⁰⁹ Således ble ortodoksien konsolidert ved jubileumsåret 1617.¹¹⁰ Forordningen «om troldfolck og deres medvidere» hadde for første gang en differensiering av trolldomsbegrepet, og i årene som fulgte ble straffeforfølgelsen av trollfolk intensivert.

Innføringen av reformasjonen medførte nye tendenser i oppfatningen av trolldom. Lutheranerne tok avstand fra både den katolske kirkens lære og deres organisasjonsform. Men demonologien, i motsetning til andre trekk ved den katolske kirke, var bygd direkte på skriftens ord. Skriften, sammen med *Confesio Augustana*, dannet fundamentet for den lutherske religionsforståelsen. De overtok demonologien slik det var utformet i den katolske kirke, og innarbeidet den i sin egen lære.¹¹¹ Demonologi var læren om Djevelen og hans gjøremål, og den demonologiske lære fikk holdepunkt over hele Europa fra siste halvdel av 1400-tallet. Den mest kjente utgivelsen var *Malleus Maleficarum*, hvor tittelen på norsk ble oversatt til *Heksehammeren*, som ble utgitt i 1486.¹¹²

Den katolske og protestantiske formuleringen av demonologi var i hovedtrekk relativ lik. De var enige om at djevelen og hans krefter var årsaken til endringer i den naturlige verden.¹¹³ Med reformasjonen kom djevelen til å spille en større rolle i

¹⁰⁷ Hutchinson 2015. s. 348.

¹⁰⁸ Dass 2013. «Katekismesangene» (*Innledende tekster*). s. 151.

¹⁰⁹ Kallestrup 2009. s. 84. De to andre forordningene var «Om løssagtige Personer skulde stå aabenbart Skrifte» og «Om unytting Bekostning, som sker ved Bryllupper, Begravelser m.v.».

¹¹⁰ Kallestrup 2009. s. 89.

¹¹¹ Næss 1982. s. 285.

¹¹² Liv Helene Willumsen, *Dømt til ild og bål - trolldomsprosessene i Skottland og Finnmark*, Stamsund 2013. s. 18.

¹¹³ Clark 1997. s. 527.

trolldomsoppfatningen, som hang sammen med samtidens eskatologiske verdensforståelse. 1500-tallet og første halvdel av 1600-tallet var preget av apokalyptiske forventninger, slik sitatet fra Petter Dass sin innledning til Katekismesangene illustrerer. Den eskatologiske verdensforståelsen var et teologisk synspunkt som ofte dukker opp i diktingen til Petter Dass. Samtidens mennesker var overbevist om at de levde i deres siste dager, og at dommedag snart var over dem. Det eskatologiske synet på at trolldom blomstret fordi verden var på vei mot sin undergang, var verken enestående for protestantismen eller katolisismen. Det var en del av en felleseuropeisk tendens.¹¹⁴

Den protestantiske demonologien skilte seg derimot fra den katolske trolldomsoppfatningen på enkelte områder. For det første tok protestantene avstand fra det de stemplet som katolsk overtro og rituell magi. I den katolske kirke sto både skjærsilden og helgendyrkelsen sentralt, som oppmuntret til spirituell aktivitet. Skjærsilden og helgendyrkelse var ikke inkludert i den protestantiske doktrine, og de fordømte den katolske kirkens avgudsdyrkelse. Protestantene vektla den guddommelige kraft og Guds utelukkende suverenitet, mot katolikkenes konsept av spirituelle krefter. I følge Keith Thomas hjalp dette «...to dissolve the world of spirits by referring all supernatural acts to a single source».¹¹⁵ Dermed kom djevelen til å spille en mer fremtredende rolle i den protestantiske demonologien.

For det andre var protestantiske demonologer mer sannsynlig til å være direkte involvert i geistlig praksis. De var ofte prester med en menighet, og ikke bare en akademisk teolog med studenter som publikum. Eksempelvis hadde både Jesper Brochmand og Niels Hemmingsen, to av Danmarks fremste demonolger, også stilling som prest.

For det tredje hadde den katolske kirke flere midler som skulle beskytte mot overnaturlige krefter, som eksorsisme, vievann og ulike relikvier. Protestantene stemplet midlene som tomme symboler, og presteskapet forbød slike former for motmidler mot onde krefter. I følge protestantene var de eneste motmidlene mot djevelens mørke krefter bønn, Skriften og faste.¹¹⁶ Personen som var rammet av onde krefter var nødt til å granske sitt eget liv og sette sin lit til Gud. Men selv disse motmidlene kunne verken garantere immunitet eller helbredelse. Selv om Gud var en ufeilbarlig beskyttelse mot djevelens angrep mot menneskers sjel, var det ikke selvsagt at han kunne gi deres kropper eller eiendeler samme beskyttelse.¹¹⁷

¹¹⁴ Kallestrup 2009. s. 71.

¹¹⁵ Keith Thomas, *Religion and the decline of magic - studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*, London 1971. s. 470.

¹¹⁶ Clark 1997. s. 470-471.

¹¹⁷ Thomas 1971. s. 531.

Det området hvor den protestantiske demonologien vek klarest fra den katolske, var i synet på den hvite magien. Protestantene så på alle former for trolldom som et resultat av djevlepakt, ikke bare skademagien (maleficium). Det medførte en utvidelse av trolldomsbegrepet, og en demonisering av den folkelige magien som hadde eksistert i hundrevis av år. Det protestantiske trolldomssynet viste seg både i lovgivningen og i utgivelsen av teologiske verker med demonologisk innhold. Forordningen av 1617 omtalte den velgjørende magien som «trolfolkis første alfabet»¹¹⁸, som indikerte at trollfolks første befatning var med hvit magi og ikke trolldom med djevlepakt. Det henviste til lutheranernes overbevisning om at alle former for magi og trolldom hadde et demonologisk opphav.

Blant de dansk-norske reformatorene var det særlig Peder Palladius som gikk til angrep på den hvite magien.¹¹⁹ Peder Palladius (1503-1560) var hovedpersonen i organiseringen av den lutherske kirkeordningen i Danmark og Sjællands første superintendent. Palladius gikk hardt ut mot både trollfolk og signere, og mente trolldom måtte bli vurdert uten hensyn til innhold og hensikt. Derfor mente han at både utøvere av trolldom og hvit magi burde ende på bålet.¹²⁰ Niels Hemmingsen (1513-1600) var den mest fremtredende teologen i Danmark på 1500-tallet. Han ga ut verket *Admonitio de superstitionibus magicis vitandis* i 1575, som var en håndbok i hvordan man skulle bekjempe trolldom og hekseri.¹²¹ Hemmingsen, i likhet med Palladius, stilte likhetstegn mellom trolldom og den hvite magien, og mente at utøverne av alle former for trolldom måtte bli oppsporet og avlivet. På mange måter kom Hemmingsen dermed til å videreføre Palladius' trolldomsoppfatning. I følge Hemmingsen sto djevelen alltid bak trollfolk og signeres krefter. I alle former for trolldom var djevelen den virkende årsaken. En konsekvens av et slikt syn på trolldom, var naturligvis at antall mennesker som benyttet seg av djevelens tjenester økte drastisk.¹²²

Det protestantiske trolldomssynet ga seg også utslag i lovgivningen. En uheldig hendelse på sommeren 1584 i Stavanger kom til å endre trolldomslovgivningen, og det gamle skillet mellom «hvit» og «sort» magi. Cosmus Arildsson, lagmannen i Stavanger, fryktet at sin kone Tora hadde blitt rammet av maleficium og sendte bud etter ulike signefolk i håp om å oppheve forgjørelsen. En av dem gikk derimot over streken da han skal ha skåret fem blodige

¹¹⁸ *Kong Christian 4s recess av 1643*, 2 bok, 5 cap, art 2. 1981. s. 326.

¹¹⁹ Nils Gilje, Djevelen står alltid bak, i Bjarte Askeland og Jan Fridthjof Bernt (red.), *Erkjennelse og engasjement - minneseminar for David Roland Doublet (1954-2000)*, Bergen 2002. s. 94.

¹²⁰ Næss 1982. s. 289.

¹²¹ På norsk blir verket oversatt med tittelen: *Formaning om å unngå trolldom*.

¹²² Gilje 2002. s. 100-103.

kors på Toras kropp i et forsøk på å drive djevelen ut. Hendelsen kom superintendenten i Stavanger, Jørgen Erikssøn, for øre, som straks tok affære. Lovverket hadde mange lakuner når det gjaldt motmagi mot djevelen, og det var usikkerhet rundt rettsgrunnlaget for å gripe inn i slike saker. Jørgen Erikssøn ønsket klarere rettsbestemmelser mot folkelig magi, både mot menneskene som utøvde slik motmagi og de som benyttet seg av deres tjenester.¹²³

Erikssøn tok initiativ til å kontakte myndighetene i København, som resulterte i at Fredrik II undertegnet en forordning 21. september som ble gjort gjeldende for Stavanger og Bergenhus len. Forordningen var den første etterreformatoriske lovbestemmelsen mot trolldom, og gjorde det uttrykkelig klart at «...hvor nogen saadanne folk befindes, som enten at søge og bruge eller at gjøre saadanne forargelige ukristelige middel...(skulle) straffes paa livet uden al naade».¹²⁴ I 1593 ble loven nyutstedt og fikk gyldighet for hele Norge. Forordningene av 1584/1593 var en radikal omlegging av tidligere trolldomslovgivning, ettersom alle former for trolldom nå ble betraktet som like alvorlige forbrytelser uansett hensikt. Dødsstraff var ikke lengre reservert utøvere av skadevoldende magi, men også de som tok i bruk ulike former for hvit magi og de som søkte deres hjelp.¹²⁵ Fram til 1617 hadde Norge en av de strengeste trolldomslovgivningene i Europa. Trolldomsoppfatningen som lå til grunn for lovbestemmelsen av 1584/1593, finner vi igjen hos Erikssøns kollegaer, Peder Palladius og Niels Hemmingsen. Kriminaliseringen og demoniseringen av den hvite magien fant sin argumentasjon i Palladius' og Hemmingsens verker, og ble legitimert av forordningene av 1584/1593. Forordningen av 1617 innebar en modifisering av straffebestemmelsene i Norge for utøvere av hvit magi. De ble ikke lengre idømt dødsstraff, men straffet med landsforvisning eller bøter. Selv om lovbestemmelsene for hvit magi ble lempet, fortsatte kampen mot den folkelige magien utover 1600-tallet.

Sentrale personer som Hans Poulsen Resen (1561-1638), Jesper Brochmand (1585-1652) og Jens Dinesin Jersin (1588-1634) videreførte den protestantiske demonologien i første halvdel av 1600-tallet. Resen var professor i teologi ved universitetet i København, og senere biskop over Sjælland og ble regnet som mannen som brakte den lutherske ortodoksi til seier. Fra dansk hold hevdet man at Resen hadde hovedansvaret for at utøverne av hvit magi og deres klienter ble kriminalisert gjennom forordningen av 1617.¹²⁶ Brochmand gikk lengre i synet på trolldom enn sine forgjengere, hvor han hevdet at hekser kunne fly gjennom luften

¹²³ Historien om hendelsen i Stavanger er å finne i både Gilje og Rasmussen 2002 («Kampen mot folkelig magi») og Gilje 2002 («Djevelen står alltid bak»).

¹²⁴ Sitert etter Næss 1982. s. 79.

¹²⁵ Gilje 2002. s. 97.

¹²⁶ Hagen 1997. s. 166-167.

og deltok i hekkesabbater, som bl.a. Hemmingsen nektet var en realitet. Fra Brochmands ståsted burde trollfolk bli rettsforfulgt med bål og brann. Skiftematerialet etter Anders Dass viste at flere av Brochmands verker eksisterte i biblioteket på Alstahaug, hvor Kåre Hansen hevdet at de trolig var en arv etter faren.¹²⁷ For både Resen og Brochmand sto djevelen bak den hvite magien, og således fortsatte fordømmelsen av kloke folk og signere. Jens Dinesin Jersin, biskop i Ribe, ga i 1631 ut boken *Om Mirakler, Tegn oc Openbaringer oc deris Udleggelse*. I følge Jersin kunne djevelen manipulere mennesker ved bruk av tegn, men også gå inn som en ånd i menneskers sinn og kontrollere deres følelser og vilje. Djevelen hadde evner til å manipulere ikke bare menneskers bevissthet, men også naturens elementer.¹²⁸

De etterreformatoriske teologene Palladius, Hemmingsen og Brochmand dannet utgangspunktet for den protestantiske demonologien i Danmark-Norge. Demonologiens tanker og strømninger vedvarte inn i neste århundre, og det ble utgitt en rekke tekster og bøker hvor intellektuelle uttrykte sine tanker om trolldom og hvit magi. Selv i skjønnlitteraturen kom den protestantiske demonologien til uttrykk, hvor dikterpresten fra Alstahaug er det fremste eksempelet.

¹²⁷ Hansen 2006. s. 46.

¹²⁸ Gilje m.fl. 2002. s. 232.

Kapittel 3: «Nordlands Trompet»

3.1 Innledning

De to foregående kapitlene med gjennomgang av kilder, litteratur og samfunnsrelaterte forhold fra Petter Dass sin samtid har lagt grunnlaget for å ta opp flere problemstillinger i dette kapittelet. Jeg skal i det følgende gjøre rede for Petter Dass sin oppfatning av trolddom og hvit magi, med utgangspunkt i ulike tekstutdrag fra «Nordlands Trompet». Tekstutdragene fra diktverket vil bli vurdert opp mot relevante kilder og den historiske konteksten. Kapittelet vil bli avsluttet med en drøfting rundt underproblemstillingen, *betydningen av skjønnlitteratur som historiske kilder*. Her vil jeg se nærmere på hvordan man kan bruke «Nordlands Trompet» som historisk og idéhistorisk kilde, og utfordringene man møter i den forbindelse.

3.2 Introduksjon av «Nordlands Trompet»

*Vær hilset, I, Nordlands bebyggende Mænd
Fra Verten i Huset til trælende Svend,
Vær hilset, I, Kofte-klæd Bønder!*¹²⁹

Slik starter diktverket «Nordlands Trompet», som ble trykt for første gang i 1739. Det var det siste av Petter Dass' verker til å bli utgitt, 32 år etter dikterprestens død. Diktverket er et topografisk hyllingsdikt til det som i Petter Dass' tid utgjorde Nordlandenes amt, det som i dag er Nordland og Troms fylker. Som hyllingsdikt (encomium) lovpriser Petter Dass landsdelen hvor han vokste opp, samtidig som han gir en topografisk beskrivelse av landskap og liv i Nord-Norge. Ved siden av faktaopplysninger om topografi, næringsveier, folkeliv og språk, gir dikterpresten konkrete råd og moralske formaninger.

«Nordlands Trompet» er over hundre sider langt, og begynner med to innledningsdikt, som blir fulgt av selve hoveddelen, nemlig beskrivelsen av Nordlandenes amt. Hoveddelen begynner med den kjente hilsningsdelen, som blir etterfulgt av beskrivelser av Nordlands beliggenhet, amtets astronomiske og meteorologiske forhold,

KØBENHAVN-UTGAVEN AV
«NORLANDS TROMPET» (1739)

¹²⁹ Dass 1980. «Nordlands Trompet» (*Inledning*). s. 20.

fugleliv på himmelen, dyreliv i havet, landbruk, handel og marked, og til slutt et avsnitt om samene. Deretter beskriver Petter Dass fogderiene i Nordlandenes amt, fra sør til nord: Helgeland, Salten, Loefoden, Vesteraalen, Senjen og Tromsøen. Trolldomsoppfatningen til dikterpresten kommer tydeligst frem i beskrivelsen av samene og i beskrivelsen av Salten fogderi, hvor han omtaler en sak fra Steigen fra 1687 mot Nille Jensdatter.

«Nordlands Trompet» er nært knyttet sammen med fortellerfunksjonene som ble vektlagt i den lutherske tolkningen av retorikken, nemlig at teksten skulle informere, underholde, røre og ha en kristelig, formanende funksjon.¹³⁰ Selv om «Nordlands Trompet» blir regnet som en del av Petter Dass sin verdslige diktning, har diktverket klare religiøse undertoner. Diktet har et forkynnende preg og inneholder kristelige formaninger, samtidig som selve hensikten med diktet er å lovprise Guds skaperverk og hans allmakt.

Som prest var Petter Dass en del av embetsstanden, og dermed pålagt å rapportere om forholdene i sitt fogderi til myndighetene. Det unge eneveldet i Danmark-Norge hadde behov for å utrede og kartlegge statens næringsressurser, et behov som gjerne ble imøtekommet av topografiske beskrivelser. Det var nok trolig en av hensiktene til Petter Dass da han forfattet «Nordlands Trompet», ettersom det ofte var prester som sto bak slike tekster.¹³¹ På 1600-tallet dominerte historisk-topografiske tekster bokmarkedet i Norge, sammen med religiøse tekster som salmer, andaktsbøker og prekensamlinger. Forut før Petter Dass, hadde både Absalon Pederssøn Beyer (1528-1575) og Peder Claussøn Friis (1545-1614) gitt ut topografiske beskrivelser. Begge hadde geistlige embeter, og la grunnlaget for den historisk-topografiske litteraturen i Norge. Beyers *Om Norgis Rige* handlet om forfatterens syn på Norges fortid, samtid og hans forventninger til landets videre utvikling. Friis' *Norrigis Bescriuelse* var en beskrivelse av hele Norge, hvor særlig hans avsnitt om samene, deres tro og levemåte er av interesse for dette kapittelet. I likhet med Beyers og Friis' utgivelser hadde også «Nordlands Trompet» et embetsmessig grunnlag. Hensikten bak diktverket, samt den lærde formen viser at det opprinnelig var beregnet for lærde menn i Danmark-Norge. Diktverket var således skrevet av en embetsmann for embetsmenn, og den folkelighet som har blitt tillagt «Nordlands Trompet» tilhører en senere fortolkningstradisjon.¹³²

¹³⁰ Hanne Lauvstad, *Helicons bierge og Helgelands schiær - Nordlands Trompets tekst, repertoire og retorikk*, Oslo: Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo 2007. s. 147.

¹³¹ Hagen m.fl. 24.10.2011.

¹³² Lauvstad 2007. s. 76.

3.3 Tilblivelsen og trykkbestrebelsene

*Vel er jeg selv een Nordlands Mand,
Og Nord-Land har mig klædet,
Men Norden for mit Helgeland
Min Foed har aldrig trædet.*¹³³

«Nordlands Trompet» var klar til utgivelse allerede mot slutten av 1600-tallet, som brevvekslingen mellom Petter Dass og handelsmannen Ole Hansen Nysted viste. Ole Hansen Nysted var opprinnelig fra Danmark, men tok borgerskap i Trondheim og etablerte seg etterhvert som handelsmann på Liland i Ofotfjorden. Som handelsmann kom Nysted i økonomiske problemer og lånte store summer av forskjellige personer. I 1678 tok Nysted kontakt med Petter Dass med et rimbrev datert den 13.juli.¹³⁴ Kontakten mellom dem varte ikke lengre enn ett år, men gir oss viktige opplysninger om «Nordlands Trompet». I rimbrevet fra Nysted får vi opplyst at han hadde fått låne et halvannet ark av diktverket av amtmannen i Nordland, Knut Gjedde. Nysted sendte rimbrevet tilbake til Petter Dass og oppfordret ham til å dikte videre. Rimbrevet viser at Petter Dass allerede hadde begynt på «Nordlands Trompet» på dette tidspunktet, og at deler av diktverket eksisterte som avskrift innenfor en liten krets, som besto av de mest fremtredende aktørene i amtsordningen i Nordland.¹³⁵ I svaret fra Petter Dass ba han Nysted «.En kort Underretning at gifve Om Salten, Lofoden og Tromsøens Lehn».¹³⁶ Som Petter Dass selv sier i tekstutdraget ovenfor, hadde han aldri vært nord for Helgeland, og han trengte opplysninger om fogderiene lengre nord for å fullføre diktverket. Brevvekslingen mellom dem endte etter uenigheter et år senere, og Nysted døde i 1679. Dermed rakk han trolig ikke å gi Petter Dass opplysningene han trengte for å dikte videre på «Nordlands Trompet». Hvor dikterpresten hentet opplysningene for å skrive om fogderiene lengre nord, vil bli drøftet nærmere i 3.6, når jeg skal se nærmere på historisk etterrettelighet i «Nordlands Trompet».

Vi kan ikke si med sikkerhet når Petter Dass fullførte sitt topografiske hyllingsdikt. Jekteforliset til Petter Dass i 1692 er omtalt i «Nordlands Trompet», og en kilde fra 1706 underrettet at diktverket var «componeret» i 1696. Det kan tyde på at diktverket var fullført på denne tiden.¹³⁷ Vi har heller ikke kildebelegg for å vite om Petter Dass selv arbeidet for å få diktverket utgitt, men det er rimelig å anta. I et litterært tidsskrift fra 1700 ble det opplyst at

¹³³ Dass 1980. «Nordlands Trompet» (*Til Læseren*). s. 18.

¹³⁴ Hansen 2006. s. 88-100. I rimbrevet kommer det fram at Nysted ønsket å låne penger av Petter Dass, slik at han kunne få ordnet opp i sine økonomiske problemer og bruke tiden til det han egentlig ville, nemlig å dikte.

¹³⁵ Hansen 2006. s. 88-100.

¹³⁶ Dass 1980. «Gjensvar paa Ole Nysteds skrifvelse». s. 254.

¹³⁷ Lauvstad 2007. s. 51.

Petter Dass sin Nordlands-beskrivelse på vers var forventet å komme ut snart. Dette skjedde ikke, så vidt vi vet. Ifølge litteraturviter Hanne Lauvstad var hovedårsaken til at diktverket ikke ble utgitt med en gang trolig økonomien. Papirkostnadene var høye, og det var dyrt å publisere bøker. Samtidig førte Christian Vs død i 1699 til et kostbart troneskifte hvor ressursene ble konsentrert om opprustning og krigføring, som førte til en nedgang i antall trykte bøker.¹³⁸ Innledningen til Den store nordiske krig, brakte statsutgiftene i året 1700 opp i 4,5 millioner riksdaler, med en statsinntekt på bare 2,3 millioner.¹³⁹ Slike enorme utgifter førte naturligvis til at publisering av bøker ble nedprioritert, og utgangspunktet for en norsk forfatter til å få utgitt sitt verk ble enda vanskeligere. Førsteutgaven av «Nordlands Trompet» kom omsider ut i 1739 i både Bergen og København, og i løpet av 1700-tallet ble den trykt i fire ytterligere utgaver.¹⁴⁰

3.4 «Om Lapperne og Findene»

*Vor Field-Mænd og stumpe Lapper;
Du veedst jo de bygge blant Klipper og Knold,
Og haver i høyeste Tinder Tilhold
Blant u-kiendte Stier og Trapper.*¹⁴¹

«Lapperne» og «Findene» er i «Nordlands Trompet» brukt som samlebetegnelse på den gruppen som vi i dag kaller *samer*. Petter Dass går i detalj i hans beskrivelser av samenes bolig, klær, utseende og utstyr. Selv om samene ikke var mange i antall i Helgeland fogderi, er det trolig at Petter Dass på et eller annet tidspunkt i løpet av sitt liv kom i kontakt med den samiske befolkningen. Det var både fastboende *samer* i Vefsn hvor han var huslærer, og *sjøsamere* i Nesna hvor han var residerende kapellan fra 1682-1689. Petter Dass forteller at samene kommer ned til bygden ved jonsok, hvor de både kjøper og selger varer. Ifølge dikterpresten kan samene oppbevare sine eiendeler ulåst, fordi ingen stjeler av hverandre, noe som han finner «berømmelig». Men samenes hedenske status, er noe Petter Dass ikke finner like beundringsverdig.

*Det er at beklage; den Lappiske Slægt
Er Meget med Hedenske Taage bedægt.*¹⁴²

¹³⁸ Lauvstad 2007 s. 52.

¹³⁹ Ståle Dyrvik, *Truede tvillingriker 1648-1720, Danmark-Norge bind III 1380-1814*, Oslo 1998. s. 366-369. Krigen ble finansiert gjennom en rekke ekstraskatter, samt lån fra velstående privatpersoner.

¹⁴⁰ Lauvstad 2007. s. 43-44. De to førsteutgavene, samt utgaven trykt av Albert Christian Dass i 1763 i København, utgjør de tre utgavene som alle senere utgivelser bygger på.

¹⁴¹ Dass 1980. «Nordlands Trompet» (*Om Lapperne og Findene*). s. 64.

¹⁴² Dass 1980. «Nordlands Trompet» (*Om Lapperne og Findene*). s. 69.

Dikterpresten betviler hvorvidt samene har et ordentlig kristent grunnlag. Han tar sterk avstand fra samenes rituelle begravelse av bjørner de har slaktet, som han mener tar utgangspunkt i en «forgiftig afgudiske Troe». Videre forteller Petter Dass at det hjelper lite at prestene gjør sin innsats, når samene bare møter til gudstjeneste en gang i året. Petter Dass drøfter muligheten for å omvende samene til den kristne tro, men for å kunne gjøre det må man «Det Lappiske Tungemaal til at forstaae». Det å kunne kommunisere med samene for å forkynne og innlære dem i den kristne tro, ble et prosjekt for Thomas von Westen etter dikterprestens død. Von Westen ble utnevnt til leder av samemisjonen i 1716, og i hans misjonsarbeid la han vekt på nødvendigheten av forkynnelse, undervisning og litteratur på samenes eget språk.¹⁴³ Petter Dass var her forut sin tid, og var med på å foregripe et sentralt poeng i samemisjonen. Hvis man skulle kunne innlære samene i den kristne tro, måtte man lære samenes eget språk.¹⁴⁴

Det er tydelig at samene, deres livsførsel og tro er noe som interesserer og opptar dikterpresten. Men det er deres trolldomskyndighet Petter Dass fokuserer mest på. Det er nemlig i «Nordlands Trompet» vi finner dikterprestens mest konsentrerte omtale av trolldom, i hans beskrivelse av «lapperne» og «findene».¹⁴⁵

3.4.1 Gand

*Man vil og vel sige, det Finnerne kand
Med Ryllen og Tryllen og Troldoms Forstand
Baad' Veiret og Vandet forgiøre;
Ja og at insætte forflyende Gann
I Folk, Creaturer, i Marker og Plan.*¹⁴⁶

I følge dikterpresten strakk samenes trolldomskyndighet seg over et stort spekter av kunster. Samene kunne utføre både vær- og vindmagi, i tillegg til at de kunne sette gand i mennesker og dyr. I *Norrhigis Bescripfuelse* fortalte Friis at sjøfinner og fjellfinner også blir kalt gannfinner «for den Troldom, de bruge, huilcken de kalde Gann».¹⁴⁷ Gand var betegnelsen som prester og andre lærde brukte for å beskrive et trolldomsfenomen, som utover 1600- og 1700-tallet

¹⁴³ Rolf Grankvist, *Thomas Von Westen, Norsk biografisk leksikon* 13.02.2009.

¹⁴⁴ Lars Ivar Hansen, *Astajord bygdebok II - Astajord ca. 1570 - ca. 1730*, Bodø 2003. s. 376. Den 27. september 1726 ble det utstedt to kongelige reskripter om samenes forhold, etter klager fra von Westen. Det er særlig det andre reskriptet som er av interesse, ettersom det opphevet dødsstraff for trolldom for de samene som tilstod å ha praktisert sin egen religion, bare de bekjente. Samene mottok amnesti, mens trolldomslovgivningen i Danmark-Norge gjaldt i teorien frem til 1842 og innføringen av den nye straffeloven.

¹⁴⁵ Hagen 1997. s. 175.

¹⁴⁶ Dass 1980. «Nordlands Trompet» (*Om Lapperne og Findene*). s. 70.

¹⁴⁷ Friis m.fl. 1881. s. 399.

som oftest ble tillagt den samiske befolkningen.¹⁴⁸ Samer som behersket gand, kunne utføre både hvit magi og skademagi. De kunne sette gand i mennesker og dyr, som resulterte i deres sykdom eller død. Eller de kunne bruke gand i positiv forstand, f.eks. til å snu et sykdomsforløp eller lignende. I nordnorske trolldomsprosesser mot samer i tidsrommet 1593-1692, viser rettsprotokollene at forgjøring gjennom gand er trolldomstypen samer blir dømt for i nesten 40% av sakene.¹⁴⁹

Et samisk ektepar som ble dømt for forgjøring gjennom gand, finner vi kildebelegg for i Friis' *Norrigis Bescriuelse*. Han fortalte om Halstein Garp og Skaner Karin, et ektepar fra Helgeland, som ble dømt og brent for deres trolldom. Ekteparet hadde forgjort mange mennesker og tatt ut ganden igjen «som de hafde passend dennem».¹⁵⁰ Tidfestingen av når de skal ha begått forbrytelsen og blitt dømt for den, er usikker. *Norrigis Bescriuelse* var ferdigskrevet i 1613, og ifølge Friis ble Halstein og hans kone brent «for nogen faa Aar siden», som tydet på at det må ha skjedd i løpet av det første tiåret av 1600-tallet.¹⁵¹

I en annen hendelse fra Helgeland fra midten av 1700-tallet, sto Tomas Sjursson anklaget for å ha drevet med gand. Tomas var en samisk mann, opprinnelig fra Sverige, men som kom til Vefsn hvor han bosatte seg. I lokalsamfunnet ble han omtalt som både gandfinn og trollmann, og det var flere episoder hvor han skal ha kommet med trusler om å skade både mennesker og dyr med forgjøring. Oppførselen til Tomas gjorde at han til slutt ble stevnet til vårtinget i Kulstadsjøen 25.mai 1753. Ingen vitner møtte opp, og saken ble utsatt til neste ting, men heller ikke da stilte noen vitner opp. Presten sendte avhørsreferatet til biskopen i Trondheim, som igjen sendte det videre til Misjonskollegiet i København. Saken endte til slutt opp hos amtmannen i Nordland, Hans Hagerup, men saken resulterte aldri i noen dom, ettersom Tomas skal ha dødd i løpet av denne tiden.¹⁵² Saken mot Tomas Sjursson viser at troen på samenes trolldomskyndighet fremdeles eksisterte lenge etter at de siste heksebålene

¹⁴⁸ Ellen Janette Alm, Gand (Upublisert artikkel), 2017. s. 1.

¹⁴⁹ Rune Blix Hagen og Aage Solbakk, *Samer er trollmenn i norsk historie - trolldomsforfølgelsene av samer*, Kárášjohka 2005. s. 10.

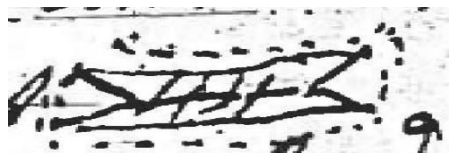
¹⁵⁰ Friis m.fl. 1881. s. 402.

¹⁵¹ Ellen Janette Alm, Da Djevelen kom til Danmark og Norge, *Ottar* nr. 1 - Hekseprosesser og trolldom, 2001. s. 19. 20. februar 1609 sendte kongen et ordrebrev til sine to lensherrer i Nord-Norge, Hartvig Bille og Claus Gagge, som omhandlet samiske forhold og tilstedeværelse i Nord. Det siste punktet i brevet handlet om samenes trolldomsvirksomhet, og lensherrene fikk ordre om at dersom samer ble tatt i å utøve trolldom skulle de bli dømt og uten nåde miste sitt liv. Det er mulig at kongens brev var utslagsgivende for saken mot Halstein Garp og Skaner Karin på Helgeland.

¹⁵² Halvard Lundestad, Tomas Sjursson - Mistenkt for trolldomskunst, i Per Mehus (red.), *Årbok for Helgeland 1979*, Mosjøen 1979. s. 139-145.

var slukket i Norge. Troen på samenes magi var ikke et tidsbegrenset fenomen slik som trolldomsprosessene, men eksisterte både før og etter den rettslige forfølgelsen av trollfolk.¹⁵³

Gand var altså et utbredt trolldomsfenomen blant den samiske befolkningen, og det beskrev en form for prosjektiltrolldom som en trolldomskyndig person kunne skyte ut i stor fart og over lange avstander. Det var snakk om noe fysisk, som man kunne se og føle.¹⁵⁴ Gand har blitt beskrevet forskjellig i ulike tekster som omhandlet samisk trolldomskunst. Olaus Magnus fortalte om gand som blypiler, Peder Claussøn Friis beskrev det som fluer, og Johannes Schefferus snakket om gand som kuler. En annen beskrivelse av gand, finner vi i justisprotokollen for Helgeland fra 1756. Det gikk rykte om at samene Per Nilsen hadde sagt seg villig til å ta ut gand fra Jakob Andersen mot en betaling på tre riksdaler.¹⁵⁵ Per måtte møte i retten ved høsttinget i Rødøy, hvor han nektet for å ha gitt et slikt løfte. Han fortalte at han aldri hadde tatt ut gand og at han heller ikke kunne. Da Per ble spurt om hva gand er og hvordan man setter gand, fortalte han at det er et lite og langt insekt som er sort, og som kommer ut av fjellene.¹⁵⁶ Det interessante ved saken er ikke bare at vi får en konkret, fysisk beskrivelse av gand, men at også sorenskriveren har tegnet gand etter Per sin beskrivelse. Bildet til høyre viser sorenskriverens tegning, som illustrerer et lite og langt insekt som samene kan skyte fra lange avstander.¹⁵⁷ Petter Dass beskriver også gand som noe fysisk, en form for prosjektiltrolldom som samer kan sette i mennesker, dyr, marker og planer. Han omtaler det som «forflyvende Gann», men utdyper beskrivelsen senere i diktverket når han omtaler det som «Beelzebubs Fluer».¹⁵⁸

SORENSKRIVERENS TEGNING AV GAND ETTER
PER NILSENS BESKRIVELSE. RØDØY, 1756

3.4.2 Vær- og vindmagi

*Og ynsker til Reisen en føyelig Blæst,
En Fin skal den Handel forfremme,
Han bruger sin lønlige Kundskab med hast,
Og slaaer paa Haandklædet tre Knuder vel fast.*¹⁵⁹

¹⁵³ Liv Helene Willumsen, *Trollkvinne i nord - i historiske kilder og skjønnlitteratur* bd. 1/1994, *Skriftserien (Høgskolen i Tromsø - Avdeling for lærerutdanning)*, Tromsø 1994. s. 55.

¹⁵⁴ Alm 2017. s. 2.

¹⁵⁵ Hutchinson 1997. s. 142.

¹⁵⁶ Helgeland justisprotokoll nr.15 1753-1756 fol 449b.

¹⁵⁷ Helgeland justisprotokoll nr.15 1753-1756 fol 449b.

¹⁵⁸ Dette vil bli nærmere forklart i 3.4.5.

¹⁵⁹ Dass 1980. «Nordlands Trompet» (*Om Lapperne og Findene*). s. 70.

I tillegg til gand, er vær- og vindmagi en annen trolldomskunst som samene kan utføre, ifølge Petter Dass. Dikterpresten forteller at det bare er å ta kontakt med en same hvis man ønsker vind til reisen med skip. Mot betaling kan samene fremkalle vind gjennom å knyte tre knuter på et håndklede. Magien med å knyte og løse opp knuter er ikke særegent for samenes trolldomskyndighet, men et velkjent fenomen over hele Europa.¹⁶⁰ Det at samene kunne fremkalle vind gjennom knutemagi var ikke noe Petter Dass kom frem til selv. Både Friis og den svenske presten, historikeren og kartografen Olaus Magnus hadde allerede på 1500-tallet beskrevet samenes kyndighet i å knyte og løse opp knuter. Friis fortalte at samene kunne oppvekke hvilken vind de ønsket, som sjøfarere kunne benytte seg av gjennom betaling. Ved å løse opp en knute ville sjøfarere få en passelig vind, men hvis man oppløste den tredje knuten «da gaar det icke aff uden Skibbrud oc Mande-miste».¹⁶¹ En lignende beskrivelse av samenes knutemagi, finner vi hos Olaus Magnus. I hans historieverk *Historia om de nordiske folken* (1555) beskrev han samer som mot betaling «gåfvo dem tre förhäxade knutar, slagna i rad på en rem».¹⁶² Ved å oppløse den tredje knuten ville det komme så voldsomme stormer at man verken kunne se eller styre unna skjær. Videre fortalte Magnus at «..illa råkade de ut, som föraktfullt tviflade på att sådan kraft kunde finnas i knutarna».¹⁶³

Petter Dass bygger dermed på eksisterende forestillinger om samenes evne til vær- og vindmagi. I nordnorske trolldomsprosesser på 1600-tallet hvor samer sto anklaget, var det få tilfeller hvor vær- og vindmagi var en del av anklagen. Derimot var det flere trolldomssaker hvor norske kvinner ble anklaget og dømt for vær- og vindmagi, hvor de hadde lest besvergelses over knutene slik at fiskebåter og handelsskip forliste med påfølgende drukningsdød. I rettsprotokollene var det som oftest norske kvinner som misbrukte knutemagi, og samiske personer opptrådte bare i et fåtall av sakene. Petter Dass på sin side, tillegger knutemagien samiske menn, hvor han omtaler kunsten som noe «han» bruker. I trolldomsprosessene var knutemagi derimot en kunst som blir tillagt norske kvinner i kystvær, og ikke samiske menn.¹⁶⁴

¹⁶⁰ Hagen 1997. s. 180.

¹⁶¹ Friis m.fl. 1881. s. 402.

¹⁶² Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*, Stockholm 2001. s. 159.

¹⁶³ Magnus 2001. s. 159.

¹⁶⁴ Hagen 1997. s. 181.

3.4.3 Gjenvisning

*Er noget tyvagtelig snappet dig bort,
Og veed ikke, hvilken det Puds haver gjort,
Søeg Finnen, han skal de opdage.*¹⁶⁵

Dikterpresten forteller at samene har synske evner, som gjør at de kan oppspores stjålne gjenstander og få tyven til å bringe det tilbake til eieren eller eventuelt å skade tyven. Det å finne stjålne gjenstander ved hjelp av ulike magiske teknikker blir omtalt som «gjenvisning». I Christian Vs norske lov av 1687 gikk gjenvisning inn under artikkel 12, som omhandlet de velgjørende formene for trolldom. Hvis noen tok i bruk gjenvisning «da skulle de have forbrut deris Boeslod, og rømme Kongens Riger og Lande».¹⁶⁶ I likhet med vær- og vindmagi, er gjenvisning en trolldomskunst som Petter Dass tillegger samiske menn. Det er snakk om en kjønnsrelatert ferdighet. Samene er ikke bare i stand til å bringe tyvegods tilbake, men ved å «at sende sin kunstrige Dievel et Bud» kan samene dessuten bringe skade over tyven. Her forteller Petter Dass at djevelen er den bakenforliggende årsaken til samenes evne til gjenvisning, som har klare fellestrekk med den protestantiske demonologien. Et særtrekk ved demonologien slik den ble utarbeidet av protestantene, var at djevelen sto bak både trolldom og de velgjørende formene for magi. Hemmingsen definerte trolldom som alt det djevelen skapte og formidlet gjennom mennesker, enten det skjedde ved formler, signing, figurer eller tegn og uavhengig om det ble inngått en uttrykkelig pakt med djevelen eller ikke.¹⁶⁷ Dette med uttrykkelig pakt med djevelen eller ikke, er noe som vil bli tatt opp senere i kapittelet. Men i likhet med Hemmingsen, legger Petter Dass en demonologisk oppfatning til grunn for å forklare samenes kyndighet i gjenvisning. Det er med hjelp av djevelen at samene kan oppspore tyvegods og skade tyven om ønskelig.

3.4.4 Spådomskunst

*Han kaster sig fla dop paa Jorden udstrakt,
Og falder slet hen i Besvimels-Afmagt
Foruden al rørendes Aande
Men naar han til Livet opqvegnes igien
Fortæller han, hvor han vidt-værendes hen
Har vanket i fremmede Lande.*¹⁶⁸

Petter Dass forteller at han kjenner samer som har evner til å fortelle hva som skjer i fjerne og fremmede land. Ved å gå inn i en form for transe for deretter å bli vekket til live, kan samene

¹⁶⁵ Dass 1980. «Nordlands Trompet» (*Om Lapperne og Findene*). s. 71.

¹⁶⁶ *Kong Christian den femtes Norske Lov med kongeloven 1665*, bok 6, 1 cap. 1982. s. 234.

¹⁶⁷ Gilje m.fl. 2002. s. 250.

¹⁶⁸ Dass 1980. «Nordlands Trompet» (*Om Lapperne og Findene*). s. 71-72.

fortelle om hvor han har vært og hva som skjer i fjerne strøk. Denne formen for trolldomskunst finner vi igjen i Friis' *Norrigis Bescriuelse*. Friis fortalte om samer som kunne fortelle om hendelser og personer langt borte, ved å legge seg ned og gi fra seg sin ånd, for så å ligge stille i halvannen time. Når han våknet igjen kunne han «sige, huorledis det gaar til, oc huad visse Personer gjøre oc hafue for Hænder paa det Sted, som hand er ombeden at forfare paa». ¹⁶⁹ I tekstutdraget ovenfor beskriver Petter Dass en form for transe eller ekstase, og har enkelte momenter som viser til det vi i dag ville kalle åndereise eller samisk sjamanisme. Petter Dass gjør det klart at årsaken til at samene kan gi fra seg sin ånd for så å reise i tid og rom, er djevelen. I likhet med gjenvising, er djevelen også her den bakenforliggende årsaken til samenes ferdigheter i spådomskunst. Det samene forteller om hendelser og personer langt borte er Satans verk, fordi han kan «forgiøgle det Sind». Årsaken til samenes spådomskunst, er at de gjennom ulike ritualer kan påkalle djevelen for å få hans hjelp til å utøve slike kunster. Igjen viser dikterpresten at det er snakk om en kjønnsrelatert ferdighet, noe «Han» kan gjøre. I likhet med vær-, vindmagi og gjenvising, er altså spådomskunst en evne som samiske menn besitter.

3.4.5 Beelzebubs fluer

*Sin Ganne-Kunst bruger han og som en Mand,
Og sender hvort hen hannem lyster om Land,
Forfiftig Beelzebubs Fluor,
Han setter dem in udi Folk eller Fæe,
Beskader saa mange uskyldige Cræe,
Som skrækkes for saadant og gruer.* ¹⁷⁰

Igjen er det samenes evne til gand som opptar Petter Dass. Ganding utgjør en stor del av dikterprestens beskrivelser av samisk trolldomskunst. Petter Dass hadde tidligere fortalt at samene kunne sette «forflyvende Gann» i mennesker og dyr, men her utdyper han beskrivelsen når han omtaler det som «Beelzebubs Fluor». Petter Dass forteller at ganden som samene kan sette inn i andre, er i form av fluer. Hans beskrivelse av gand som fluer er dog ikke originalt, men igjen noe han har hentet fra Peder Claussøn Friis. Når Friis beskrev samenes tro og religion, fortalte han en historie om en mann fra Helgeland som dro inn til fjellet på bjørnejakt. På vei inn til fjellet kom mannen over en hule, hvor han fant et bilde av en samegud og en gandeske. Da mannen åpnet esken «da krøb den fuld aff blaa Fluor, huilcke vare Finnens Gann og Trolldom, som hand dagligen udsende». ¹⁷¹

¹⁶⁹ Friis m.fl. 1881. s. 401.

¹⁷⁰ Dass 1980. «Nordlands Trompet» (*Om Lapperne og Findene*). s. 72.

¹⁷¹ Friis m.fl. 1881. s. 400.

Det som derimot er originalt med dikterprestens beskrivelse av gandfluer, er at han omtaler de som «Beelzebubs» sine fluer. Beelzebub er et annet navn for djevelen, og ved å koble sammen djevelen med fluene, legger igjen Petter Dass djevelen til grunn som årsaksforklaring. Fluene som samene kan sette inn i mennesker og dyr beskriver han som djevelens fluer, som innebærer en demonisering av samenes ganding. Videre forteller Petter Dass at ganden som en same kan sette inn «den anden har lært Den samme med Kunst at udtage». Samenes evne til gand og motgand er en sentral del av samtidens oppfatning av samenes trolldomskyndighet. Selv om samene kan bruke gand i positiv forstand, ut av gode intensjoner, er dette også djevelens verk ifølge Petter Dass. For dikterpresten er gand, uavhengig av intensjonen bak, en del av satans spill.

Petter Dass stiller spørsmålet om en «Dievel en Dievel (kand) uddrive?». Det er mot Skriften, mot bibelen, svarer han selv. Her ligger det en kritikk av den katolske oppfatningen av trolldom til grunn.¹⁷² Dikterprestens syn er fullstendig i tråd med den protestantiske demonologien, som tok avstand fra katolikkenes motmidler mot onde krefter. Deres kritikk var blant annet rettet mot den katolske kirkes bruk av eksorsisme, og det protestantiske presteskapet forbød bruken av overnaturlige krefter for å drive ut onde krefter. Petter Dass forteller at selv om gand blir brukt i positiv forstand, for å motvirke onde krefter, er det likevel mot Skriften. En djevel kan ikke en annen utdrive. Det at samer kan ta ut gand er for dikterpresten ikke en velgjørende kunst, ettersom det er djevelen som hele tiden her kontrollen. Petter Dass setter dermed likhetstegn mellom det å sette gand og å ta ut gand. Det er nemlig alltid djevelen som står bak.

3.5 «En udlevende Kiæring»

*Jeg kand vel erindre for nogen en Tiid,
Udspreddes et Rygte til Helgeland hid,
At nest ved den Laskestads Fiæring
En Dievel opdag'des som talede rumt
Adskillelige Handler uhørligt og grumt,
Alt om en udlevende Kiæring.*¹⁷³

I beskrivelsen av Salten Lehn forteller Petter Dass om en hendelse fra Steigen, en historie som nådde veien til Alstahaug og Helgeland. Hendelsen som Petter Dass dikter om tok plass på gården Skålvold i Steigen i 1687. Den «udlevende Kiæring» blir aldri omtalt med navn, men

¹⁷² Hagen 1997. s. 185.

¹⁷³ Dass 1980. «Nordlands Trompet» (*Salten lehns beskrivelse*). s. 90.

historien handler om den ugifte tjenestejenta Nille Jensdatter. Det som skjedde på gården Skålvold er den enkelthendelsen som har fått størst plass i «Nordlands Trompet», og det er tydelig at Petter Dass hadde god kjennskap til saken. Gjendiktingen av hendelsen på Skålvold handlet om Nille Jensdatter, som den 16. desember 1687 ble halshugget for fødsel i dølgsmål.¹⁷⁴ Det spesielle med saken, som gjorde at den nådde veien til Alstahaug og Petter Dass, var at det ikke eksisterte fysiske bevis og at anklagen var basert på rykter og uttalelsene fra et spøkelse. I ettertiden har saken av flere blitt tolket som en trolldomsprosess, deriblant Kåre Hansen.¹⁷⁵

Nille Jensdatter var ansatt som tjenestepike på gården Skålvold, hvor hun skal ha blitt gravid med den gifte husmannen Mats Titing og ifølge ryktene skal Nille ha født et guttebarn i 1673. I 1684 flyttet et nytt ektepar inn på gården, som beholdt Nille som tjenestepike. De fortalte at de tidlig følte ubehag i huset, og etterhvert skal de ha begynt å høre banking, skraping og slag, og de omtalte sensasjonen som et spøkelse. Utover høsten 1687 begynte angivelig spøkelsen å snakke, og det skal ha hatt stemmen til et barn. Spøkelsen fortalte det var et barn av Nille Jensdatter og Mats Titing, og at moren hadde tatt livet av ham etter fødselen. Historien nådde etter hvert Arent Hartvigson, sognepresten i Steigen prestegjeld. Han møtte Nille i enerom, og fikk henne til å tilstå drapet. Hartvigson skal selv ha snakket med spøkelsen som bekreftet historien, som resulterte i at Nille Jensdatter ble funnet skyldig i fosterdrap på et ekstraordinært saketing på Holkestad i Steigen.¹⁷⁶

Nille Jensdatter fødte i dølgsmål, som i samtiden var oppfattet som en alvorlig forbrytelse. I 1635 kom en forordning knyttet til fødsel i dølgsmål og spedbarnsdrap, som ble gjentatt i Christian IVs recess fra 1643. Kjernen i artikkelen om «lønlig barnefødsel» var at hvis en kvinne fødte et barn i dølgsmål uten at hun sørget for nødvendig hjelp, og barnet omkom, skulle kvinnen «icke bedre actis end den, som sit foester med vilge hafver ombract».¹⁷⁷ Det innebar at kvinnen skulle bli behandlet som hun hadde drept barnet med vilje, og i drapssaker var straffen dødsdom.¹⁷⁸

Det er viktig å se på det strafferettslige grunnlaget for å eksekvere dødsdom, ettersom flere har tolket saken mot Nille som en trolldomsprosess. I nyere tid er det først og fremst

¹⁷⁴ Å føde i dølgsmål innbar at man holdt både graviditeten og fødselen skjult.

¹⁷⁵ Kåre Hansen skriver ti sider om saken i avsnittet med navnet «Utboren på gården Skålvold i Steigen og Petter Dass». Andre som har omtalt det som en trolldomssak er Fredrik Bætzmann (1865) og Rossel Hope Robbins (1959).

¹⁷⁶ Ingebjørg Aamlid Dalen, *Ei tjenestejente, to prester og ett spøkelse - en undersøkelse av trosforestillinger, rettspraksis og resepsjonshistorie i Nille-saken fra Steigen 1687–88*, Universitetet i Tromsø 2011. s. 7.

¹⁷⁷ *Kong Christian den fjerdes recess av 1643*. 2 bok, 5 cap, art 1. s. 252-253.

¹⁷⁸ Dalen 2011. s. 34.

lokalhistorikeren Kåre Hansen som har omtalt Nille Jensdatter som en heks, og tolket saken som en trolldomssak. Hansen skriver at «...de må ha betraktet saken som en trolldomssak. Nille var altså ansett for å være ei heks». ¹⁷⁹ Dette begrunnet Hansen med at det kun var i draps- og trolldomssaker at lagmannen kunne utføre dødsdom. Argumentet til Hansen holder ikke stand, ettersom lagmannen kunne eksekvere dødsdom i drapssaker i tillegg til trolldomssaker, som han selv har fortalt. Historiker Ingebjørg Aamlid Dalen er den som har skrevet mest inngående om Nille-saken, og hun har påpekt at det er ingen referanser til verken hekser eller trolldomskunst i kildene og beretningene som omhandlet saken. Jeg mener at hvis dette i samtiden hadde blitt oppfattet som en typisk trolldomssak, ville dommen vært bålbrann og ikke halshugging slik som Nille Jensdatter trolig ble idømt. Til tross for at bålstraff ikke ble nevnt eksplisitt i lovverket før med Christian Vs norske lov fra 1687, var det den vanligste avrettelsesmetoden for trollfolk i Norge. ¹⁸⁰ Det er dermed sannsynlig at hvis Nille faktisk ble oppfattet som en heks, ville hun havnet på bålet. Når ingen samtidige dokumenter og beretninger om Nille-saken nevner bålstraff som avrettelsesmetode, styrker det argumentet til Dalen som hevder at Nille var tiltalt og dømt for barnemord, ikke trolldom.

Det nærmeste man kommer omtale av trolldom i samtidige kilder om Nille-saken, er i det som blir omtalt som Møinichens beretning. Jens Møinichen var prest i Bodø og prost i Salten fogderi, og i et brev til biskopen i Trondheim rettet han tvil omkring Nille sin tilståelse og rettsgrunnlaget i behandlingen av saken. ¹⁸¹ I beretningen fortalte Møinichen om en historie om noen kvinner fra Finnmark, som skal ha kastet en forbannelse over en mann og skipet hans, slik at det forliste. Kvinnene skal ha tilstått og deretter blitt brent, men både mannen og skipet kom i ettertid velberget frem til Bergen slik det skulle. Dette er dog ikke en realitetsbegrunnet historie, ettersom det ikke finnes belegg for den i samtidens rettskilder fra Finnmark. ¹⁸² Den har trolig bare eksistert som en vandrehistorie. Dalen mente at Møinichen ikke tok opp saken for å rette trolldomsmistanke mot Nille, men heller for å antyde at tilståelser ikke alltid er verken korrekte eller gyldige. ¹⁸³ Møinichen mente at en tilståelse alene ikke var tilstrekkelig for dom i alvorlige saker.

¹⁷⁹ Hansen 2006. s. 231.

¹⁸⁰ Willumsen 1994. s. 63. Bålstraffen er svært viktig, ettersom den understreket trolldomsforbrytelsen som religiøs forbrytelse. Den teologiske begrunnelsen for bålbrekking tok utgangspunkt i at brekking er en form for renselsesrituale og den eneste mulige måten å frelse deres sjeler.

¹⁸¹ Det er dette brevet til biskopen i Trondheim, Christopher Schletter, som blir omtalt som Møinichens beretning.

¹⁸² Liv Helene Willumsen, *Trolldomsprosessene i Finnmark – et kildeskrift*, Tromsø 2010. Boken består av transkripsjoner og avfotograferinger av originaldokumentene til prosessene i Finnmark i perioden 1600-1692.

¹⁸³ Dalen 2011. s. 59-64.

Kåre Hansen hevdet at Arent Hartvigsøn og Petter Dass var forente i deres meninger og at de begge «trodde virkelig på Djevelen slik han gav seg til kjenne på Skålvold. De må også ha betraktet Nille som Djevelens ledsager – ei heks». ¹⁸⁴ Dalen påpekte at i Hartvigsøns beretning, som ga en beskrivelse av hendelsesforløpet i saken, var det ingen referanser til hekser eller trolldomskunst. Den samme tendensen finner vi hos Petter Dass og hans gjenfortelling av saken i «Nordlands Trompet». Det Petter Dass fokuserer på er spøkelsets ytringer, og kritikken av menneskene som trodde på det.

*Da samme slags Dievel fik Munden paa gang,
Var mange, som skiøtted' ey, Veyen var lang,
Forlysted' sig did til at drage,
At høre paa Satans Prædiken og Tant,
Da dog den forbandet bedragelig Phant
Veed Folk vel om Næsen at tage:
Der blev da fortællend forfærdelig Ting,
Alt Landet opflyldtes med Slader omkring,
Hvorom jeg ey Pennen vil røre;
Hvad skal man vurdere Beelzebubs Snak,
Hvorvel den vanvittige Pøebel og Pak
Vil laane til saadant sit Øre?*¹⁸⁵

Petter Dass forteller om hvordan lokalbefolkningen strømmet til for å høre på spøkelset, og at fiskere stoppet i Steigen på hjem fra lofotfiske for å oppleve spøkelset og deretter spredte historien videre. Han omtaler spøkelset som «Dievel», «Satan» og «Beelzebub», og selv om han viste hvilken historie spøkelset fortalte, ville han ikke skrive det ned. Djevlereferansene i tekstutdragene peker tilbake på ortodoksiens dualisme, og deres oppfattelse av at alt som ikke var av Gud, var av djevelen. Det vil si at spøkelsets ytringer var av djevelens verk, og Petter Dass kritiserer menneskene som hørte på spøkelset og trodde på deres ytringer. Han tar også avstand fra at de spredte «Slader omkring», som han oppfatter som en umoralsk reaksjon. Som utdraget ovenfor viser har dikterpresten klare djevelreferanser, men jeg mener de er knyttet til djevelens påvirkning og ikke til hekser eller trolldomskunst.

I Møinichens beretning skrev han «Hvo weed om Mennischet har giort dend Gierning, eller Sathan har indbildet hende det per phantasiam». ¹⁸⁶ Phantasiam, eller phantasma, er et latinsk ord som refererer til en mental illusjon eller fantasi, som ikke har en fysisk realitet. Møinichen brukte ordet når han reflekterte om Nille kunne ha vært påvirket av djevelen «per

¹⁸⁴ Hansen 2006. s. 233.

¹⁸⁵ Dass 1980. «Nordlands Trompet» (*Salten lehns beskrivelse*). s. 90-91.

¹⁸⁶ Dalen 2011. s. 36.

phantasiam» som kvinnene i Finnmark. Kvinnene hadde aldri fått skipet til å forlise, men det var noe satan hadde innbilt dem.

Satan som illusjonsmaker kommer opp flere ganger i Petter Dass sin dikting. Når han dikter om samenes spådomskunst, forteller han at «Satan [kand] forgiøgle det Sind». Satan manipulerer sinnet til samene slik at de tror de har reist i fremmede og fjerne land. Jeg mener det samme fundamentet ligger til grunn når Petter Dass omtaler saken mot Nille som «Satans Prædiken og Tant» og «Beelzebubs Snak». Det handler om djevelens påvirkning av menneskers sinn, og ikke en inngåelse av pakt med djevelen. Når Petter Dass bruker ordene «Dievel», «Satan» og «Beelzebub», er det fordi hans oppfattelse tar utgangspunkt i at djevelen snakket gjennom spøkelset. Djevelen var til stede på Skålvold, men Petter Dass indikerer aldri et samarbeid eller en pakt mellom Nille og djevelen. Det er heller snakk om en relasjon mellom spøkelset og djevelen. Dikterpresten formaner om det djevelen forteller, og fordømmer menneskene som gir han muligheten til å snakke og sprer hans historie videre. Det er djevelens innflytelse som er et tema, og på den måten er Petter Dass samstemt med Møinichen som oppfatter Nille som et offer for djevelens påvirkning.¹⁸⁷

Etter å ha fortalt om fenomenet med «Beelzebubs Snak», kommer Petter Dass inn på prestenes reaksjoner i ettertid. Selv etter Nille ble henrettet skal spøkelset ha fortsatt å snakke, men denne gangen var det andre kvinner i området spøkelset anklaget for fosterdrap. Prost Møinichen så dermed nødvendigheten av å tale for menigheten, hvor han forbød dem å snakke med spøkelset. Ved gudstjenesten 12. januar 1688, rådet Møinichen:

*Almuen at staa Fristeren imod, ikke tro paa hans Opraab, men alene at frygte Gud, trøste sig med Kristi Værdskyld og hvor der havde syndet at omvende sig i troen til Kristum og fremvise et nyt Levnet i Hellighed og Retfærdighed.*¹⁸⁸

Som vi har sett kritiserte Petter Dass fiskerne som stoppet i Steigen på vei hjem fra lofotfiske for å oppleve spøkelset for så å spre historien videre. Det at prestene i Steigen tok affære og nektet befolkningen å snakke med spøkelset, var en handling Petter Dass ga sin fullstendige tilslutning til.

¹⁸⁷ Dalen 2011. s. 63.

¹⁸⁸ Ole Andreas Øverland, *Illustreret Norges Historie - Bind VI Fra Syvaarskrigens Ende (1570) Til Fredrik III's Thronbestigelse (1648)*, Kristiania 1892. s. 159.

*Men de fik en anden Forklaring derpaa,
Da Præsten¹⁸⁹ paa Prædikestoel kom at staae,
Man kasted' dem ander for Øre;
Vi lod dem alvorlig med Trudsel forstaae:
Hvis nogen herefter arbeidede paa
Sin' Fødder did hen til at røre,
Han skulde skatteres ret lige ved den,
Der kaster vor Herre af Tankerne hen
Og har med Afguder at gjøre;¹⁹⁰*

Det at lokalbefolkningen og fiskere søkte spøkelset og hørte på det som ble fortalt, ble av prestene oppfattet som avgudsdyrkelse og djeveldyrkelse. Petter Dass inkluderer seg selv med pronomenet «Vi» og «Præsterne», og bifaller dermed prestens beslutning. Uavhengig om «Præst» står i entall eller flertall, er hensikten til dikterpresten den samme. Når Petter Dass bruker ordene «Vi» og «Præsterne», mener jeg basert på min tidligere argumentasjon, at han omtaler seg selv og Møinichen som en samlet enhet. Dikterpresten utviser sin støtte og tilslutning til prost Møinichens beslutning om å tale for menigheten og forby dem å kommunisere med spøkelset. I avslutningen av dikterprestens gjendikning av hendelsene på gården Skålvold får vi høre at prestenes formaninger ga de ønskede resultatene.

*Man hørde, det Rygte med Tiden forsvandt,
Thi Fanden derefter en Leylighed fandt;
Saa skal man den Abe fixere.¹⁹¹*

Ingebjørg Aamlid Dalen slo fast at ingen av kildene omtalte Nille som en heks eller saken som en trolldomssak. Ifølge henne var trolldom aldri en del av anklagen, tiltalen eller dommen til Nille. Dalen mente at mange i ettertiden trolig har oppfattet deler av Møinichens beretning som trolldomsmistanke, men at det blir en feiltolkning av hans fortelling.¹⁹² Det samme mener jeg blir tilfellet hvis man tolker Petter Dass sin dikteriske gjenfortelling som en beretning om trolldom. I avsnittene om «en udlevede Kiæring» bruker han ikke begreper eller betegnelser som kan bli knyttet til trolldomskunst. Djevelen er til stede i hele gjenfortellingen under ulike navn, men aldri for å indikere noen pakt mellom djevelen og Nille Jensdatter. Slik jeg tolker det, omtaler Petter Dass djevelen for å vise til hans påvirkningskraft, hans evne til illusjon og bedrag. Dikterpresten advarer mot «Beelzebubs Snak», og fordømmer mennesker som lytter til djevelens fortelling. Petter Dass betraktet aldri Nille som en heks, slik Kåre

¹⁸⁹ I Bergensutgaven av «Nordlands Trompet» fra 1739, står det *Præsterne* i flertall, og ikke i entall som i senere utgivelser. Takk til Kåre Hansen som opplyste meg om dette.

¹⁹⁰ Dass 1980. «Nordlands Trompet» (*Salten lehns beskrivelse*). s. 91.

¹⁹¹ Dass 1980. «Nordlands Trompet» (*Salten lehns beskrivelse*). s. 91.

¹⁹² Dalen 2011. s. 63-64.

Hansen hevdet. Heller anså han det ikke som en trolldomssak, men omtalte det som «Slader» og «Rygte». Dermed kan jeg heller ikke si meg enig i Hansens påstand om at Arent Hartvigsøn og Petter Dass begge betraktet Nille som en heks. Det er nok først og fremst Jens Møinichen som Petter Dass deler oppfatning med, og ikke Hartvigsøn. Det var mannen som utviste tvil omkring Nilles tilståelse og reiste kritikk mot rettsgrunnlaget i saksbehandlingen, Petter Dass gir sin støtte til. Både Møinichen og Petter Dass tar opp djevelens påvirkningskraft, og hans evne til illusjon og bedrag. Samtidig applauderer Petter Dass sin prestekollega, og omfavner Møinichens beslutning om å forby lokalbefolkningen og fiskerne å ta kontakt med spøkelset.

3.6 «Nordlands Trompet» som historisk og idéhistorisk kilde

*Thi kand jeg dette sige grandt,
Hvad Helgeland tilhører
At det hver en Tødel sandt,
Hvis Pennen derom rører.*¹⁹³

«Nordlands Trompet» har opp gjennom historien blitt flittig sitert av lokalhistorikere, som har brukt diktverket til å skrive om blant annet jektefarten, svenskehandelen, lofotfisket, samene, bergenshandelen og matskikker.¹⁹⁴ Årsaken til at «Nordlands Trompet» har blitt brukt som berettende kilde henger delvis sammen med kildesituasjonen for 1600-tallet, som for Helgelands vedkommende er mangelfull. Noen av de viktigste kildene til samfunnshistorie er blant annet kirkebøker, tingbøker, skifteprotokoller, pantebøker og amtmannsberetninger.¹⁹⁵ Flere av disse kildene fra Helgeland har gått tapt, og mange av de eldste bevarte kildene er fra sent mot slutten av 1600-tallet. Ettersom disse kildene til samfunnshistorie er mangelfulle, og begynner først å dukke opp såpass sent, har mange historikere brukt «Nordlands Trompet» for å belyse ulike sider ved samfunnet. I moderne historie blir litterære tekster i liten grad brukt som beretning, noe som naturligvis har med kildetilfanget å gjøre.

Hanne Lauvstad hevdet at en fortolkning av «Nordlands Trompet» må «...ta hensyn til at motivene har gjennomgått en litterær transformasjon. Det innebærer at man ikke uten videre kan bruke verket som faktakilde».¹⁹⁶ I en kildefattig periode har flere historikere brukt

¹⁹³ Dass 1980. «Nordlands Trompet» (*Til læseren*). s. 18.

¹⁹⁴ Per Smørvik, "Nordlands Trompet" som historisk kjelde, i Kåre Hansen (red.), *Årbok for Helgeland 1997*, Sandnessjøen 1997. s. 78.

¹⁹⁵ Kjeldstadli 1999. s. 157-162.

¹⁹⁶ Lauvstad 2007, s. 265.

diktverket som historisk kilde, noe som er problematisk. Det som utgjør problemet er når verket utelukkende og ukritisk blir brukt som faktakilde. Et eksempel er fra Rana bygdebok hvor forfatteren har skrevet: «Etter det Petter Dass forteller, må det ha vært ganske livlig handel allerede før hans tid, idet svenskene kom over og byttet til seg fisk mot jernvarer».¹⁹⁷ Deretter har han fulgt opp med sitater fra «Nordlands Trompet», uten å henviser til andre og samtidige kilder. Man kan ikke uten videre bruke «Nordlands Trompet» som beretning, til tross for at diktverket faller inn under topografisk litteratur. For å kunne bruke litterære tekster og andre kilder som beretning, må man først vurdere de etter troverdighet og pålitelighet, for deretter å etterprøve deres «beretning» opp mot andre og samtidige kilder.¹⁹⁸ Det er umulig å vite hvorvidt det Petter Dass dikter om er pålitelig eller troverdig, uten å etterprøve mot andre kilder. Hvis man har flere kilder tilgjengelig har man muligheten til å undersøke om opplysningene i «Nordlands Trompet» samsvarer med det andre kilder forteller. Dermed kan diktverket til en viss grad bli brukt som en berettende kilde, så lenge man utøver alminnelig kildekritikk.

Petter Dass viser god innsikt i sine beskrivelser av de ulike fogderiene, og mye av det han skriver er historisk etterrettelig. Han forteller selv i innledningen til «Nordlands Trompet» at han har lagt stor vekt på at det han dikter om skal være så korrekt som mulig. Det at diktverket inneholder faktiske opplysninger, viser både «Lapperne og Findene» og gjendiktingen av Nille-saken. Samtidig inneholder også beskrivelsene av fogderiene nord for Helgeland opplysninger som både er korrekte og pålitelige. Det tyder på at Petter Dass må ha hatt et godt kontaktnett av både prester og andre embetsmenn som kunne stille med opplysninger som han trengte til diktverket. Ettersom Ole Hansen Nysted trolig døde før han rakk å gi Petter Dass noen opplysninger om fogderiene lengre nord, må han ha hatt andre informanter. En mulig kandidat er Niels Hansen Opdal. Da han døde i 1704 skrev Petter Dass både en begravellesvise og en gravskrift, som tyder på at de kjente til hverandre.¹⁹⁹ Andre mulige informanter er knyttet til Petter Dass sin mor og hennes ekteskap. Morens andre ekteskap var med sognepresten i Hadsel i Vesterålen prestegjeld, Mogens Thilemann. Det tredje ekteskapet var med Peder Christophersen Borch, som var født i Senja fogderi og som senere ble fogd på Helgeland. Ettersom begge menn kom fra fogderier nord for Helgeland, er det ikke usannsynlig at de var behjelpelig med informasjon til deres stesønn.²⁰⁰

¹⁹⁷ Dette skriver Axel Coldevin i *Rana bygdebok, bind 1* (1964). Gjengitt av Per Smørvik i «Nordlands Trompet» som historisk kilde i *Årbok for Helgeland 1997*. s. 78.

¹⁹⁸ Iddeng 2005. s. 432.

¹⁹⁹ Niels Hansen Opdal ble utnevnt til fogd over Vesterålen, Lofoten og Andenes i 1694.

²⁰⁰ Hansen 2006. s. 99-100.

For å kunne søke mening i tekstene og for å kunne undersøke dikterprestens trolldomssyn, har jeg tatt utgangspunkt i historiker Jon W. Iddengs fortolkningsmodell. Jeg har valgt å fokusere på historisk kontekst, forfatter og tekst som fortolkningsfaktorer. *Historisk kontekst* er særlig relevant for å søke mening i det som Petter Dass skriver om samene. Dikterpresten tar opp flere av samenes mange trolldomskunster i «Lapperne og Findene», men mye av det Petter Dass forteller om samenes trolldomskyndighet, er basert på eksisterende forestillinger og beskrivelser. Store deler av dikterpresten beskrivelser er like de vi finner hos Peder Claussøn Friis, og han er ikke langt unna å være Friis på rim.

Men verken dikterpresten eller Friis kommer ikke inn på runebommen, som i samtiden var et særtrekk ved samisk trolldomsutøvelser. Det er bemerkelsesverdig ettersom runebommen var nært knyttet sammen med samenes spådomskunst. Runebommen var et nødvendig middel for at samene kunne spå. Demonene befant seg inne i runebommen og ved å slå på bommen kunne sjamanene sette demonene i bevegelse.²⁰¹ To av dikterprestens samtidige, Johannes Schefferus (1621-1679) og Hans H. Lilienskiold (1650-1703) beskrev runebommen når de fortalte om samenes trolldomskyndighet. I Schefferus' *Lapponia* fra 1673, fortalte han at runebommen ble brukt i forbindelse med flere av samenes trolldomskunster. Lilienskiold på sin side, trakk runebommen frem som det sentrale ved samisk trolldom i *Speculum Boreale*. I likhet med Schefferus, forklarte Lilienskiold at runebommen ble anvendt i flere kunster, blant annet gand, gjenviisning og spådom. Samene «...søgis een fordømmelig videnskab udj Runnebommens troldkunst».²⁰² Selv om runebommen hos flere i samtiden ble oppfattet som en sentral del av samenes trolldomskunst, dukker den aldri opp i Petter Dass' vers om «Lapperne og Findene».

Dikterpresten virker innenfor en historisk kontekst, hvor han støtter seg til rådende ideologiske og kulturelle strømninger i samtiden. Hemmingsens og Palladius' sidestilling av hvit magi og trolldom har tydelig influert Petter Dass sitt trolldomssyn. Det er altså en demonologisk innfallsvinkel som Petter Dass forstår samisk trolldom ut fra, i likhet med flere av sine samtidige. Historikere på 1500- og 1600-tallet, som eksempelvis Peder Claussøn Friis, Olaus Magnus, Johan Schefferus og Hans H. Lilienskiold, skrev utførlig om samene og beskrev de som svært kyndige trollfolk. Med utgangspunkt i den protestantiske demonologien beskrev disse forfatterne samenes trolldomskyndighet som et resultat av et samarbeid med

²⁰¹ Hagen 1997. s. 182.

²⁰² Lilienskiold var amtmann i Vardøhus fra 1684-1701, og «Speculum Boreale» skal ha blitt skrevet mens han bodde i Vadsø. Hans Hanssen Lilienskiold, *Finnmark omkring 1700 – Bind II – Lilienskiolds Speculum Boreale I*, bind IV i O. Solberg (red.), *Nordnorske samlinger utgitt av etnografisk museum IV*, Oslo 1942. s. 161.

djevelen. Det var en generell oppfatning i samtiden at samisk trolldomskunst var koblet sammen med djevelen. Men det er viktig å påpeke at selv om at alle former for trolldom hadde djevlesk opphav, skilte samtidens demonologer mellom implisitt og eksplisitt djevlepakt.

Det var den åpne, eksplisitte djevlepakten som ble hardest slått ned på av dansk-norske myndigheter, ettersom den innebar at personer med viten og vilje hadde gått inn i en pakt med satan. Den implisitte og stilltiende djevlepakten var til en viss grad ansett som mindre alvorlig, særlig fordi den karakteriserte uopplyste hedninger, som falt sammen med samtidens oppfatning av samene.²⁰³ Det er forståelsen av den implisitte djevlepakten som ligger til grunn når Petter Dass dikter om samenes evner til gjenviisning, vær- og vindmagi, samt spådomskunst. Djevelen er den bakenforliggende årsaken til samenes trolldomskunster, men dikterpresten gir ikke uttrykk for at samene med vilje har gått inn i en pakt med satan. Han beskriver djevelen som den stilltiende part, som samene har gått inn i en pakt med av uvitenhet, fremfor intensjon. Denne tankegangen går som en rød tråd gjennom versene i «Nordlands Trompet» som omhandler samisk trolldomskunst.

I likhet med «Lapperne og Findene», inneholder gjendiktingen av saken mot Nille Jensdatter faktiske opplysninger. Gjenfortellingen av hendelsene i Steigen viser at Petter Dass var godt orientert om saken, som tyder på at han kan ha hatt kontakt med noen av de involverte prestene. Petter Dass tar opp både det at folk strømmet til for å høre på spøkelset og at prestene etterhvert forbød lokalbefolkningen å ta kontakt, som vi vet var historisk etterrettelig gjennom andre kilder. Men samtidig unnlater han å fortelle om enkelte elementer i Nille-saken, blant annet Hartvigssøns rolle og reprimanden av embetsmennene for saksbehandlingen. Det at Petter Dass unnlater elementer fra saken gjør det viktig å se nærmere på *forfatter* og *tekst* som fortolkningsfaktorer. De to faktorene er nært tilknyttet, og Iddeng har forklart at de handler om å se nærmere på forfatteren, hans budskap og hvilken kontekst han skrev ut fra.

Som sogneprest var Petter Dass en del av embetsstanden og en regional sosial overklasse. «Nordlands Trompet» var beregnet på et lærd samtidspublikum, bestående av både dikterprestens nærmeste slekt, venner og kollegaer, og sannsynligvis en større dansk-norsk lesekrete av embetsmenn og øvrighetspersoner.²⁰⁴ Formålet og opphavssituasjonen til diktverket er viktige å være oppmerksomme på, ettersom det påvirker hva dikterpresten velger

²⁰³ Ellen Janette Alm, *Statens rolle i trolldomsprosessene i Danmark og Norge på 1500- og 1600-tallet - En komparativ undersøkelse*, Universitetet i Tromsø 2000. s. 106.

²⁰⁴ Lauvstad 2007. s. 76.

å dikte om, eller eventuelt å unnlate å ta med. I gjendiktingen av Nille-saken fremhever Petter Dass sin kollega Møinichen i et positivt lys og utviser støtte ovenfor sin prestekollega og måten han handlet saken. Men han unnlater å nevne Hartvigsøn, som var sentral i at saken ble tatt opp og endte i domfellelse. Reprimanden av embetsmennene i etterkant blir heller ikke referert til. Årsaken er trolig at Petter Dass ikke ønsket å kritisere sine likemenn, sine kollegaer. Petter Dass beregnet diktverket for embetsstanden, og kritikk av enkelte individer fra den intenderte standen falt ikke sammen med diktverkets formål. I stedet retter dikterpresten kritikk mot lokalbefolkningen og fiskere som hørte på spøkelset og spredte sladder og rykter videre. Petter Dass formaner handlingene til mennesker fra bondesamfunnet fremfor å klandre måten sine likemenn behandlet saken. Unnlatelse av enkelte elementer er like viktig som de delene Petter Dass velger å ta med. Det han unngår å skrive om, gir like mye innsikt i tekstens budskap, intensjon og kontekst som de tingene han velger å ta med.

Både avsnittene om «Lapperne og Findene» og Nille-saken viser at Petter Dass dikter om faktiske hendelser og forhold, og at «Nordlands Trompet» innenfor visse betingelser kan bli brukt som berettende kilde. Men, i likhet med andre litterære tekster, egner også «Nordlands Trompet» seg best som levning til idéhistorie. Iddeng har foreslått en mer detaljert inndeling av levningsbegrepet, som jeg mener er relevant for arbeidet i denne avhandlingen. Inndelingen består av opphavsreflektor, språkhandling og estetisk/stilistisk objekt.²⁰⁵ Med *opphavsreflektor* mente Iddeng hvordan en litterær tekst kan bli brukt som direkte kilde til opphavssituasjonen eller det samtidige samfunnet.²⁰⁶ *Språkhandling* forklarte Iddeng som en kommunikativ historisk handling og mulig bevirker. Det handler om forfatterens hensikt med teksten, hvordan den ble oppfattet og hva den eventuelt bevirket.²⁰⁷ Disse to kategoriene representerer tilnæringsmåter til tekster, og vil være overlappende. Ved å bruke «Nordlands Trompet» som språkhandling ser vi nærmere på konteksten det ble til i, som gir oss innsikt i dikterprestens hensikter da han forfattet diktverket. Som nevnt tidligere, var en av hensiktene til Petter Dass å imøtekomme statens behov for topografiske beskrivelser med sin «Nordlands Trompet». Hensikten, samt den lærde formen og tonen i diktverket, viser at det var beregnet for embetsstanden i Danmark-Norge. Petter Dass skrev for sine likemenn, og det er svært viktig å være oppmerksom på når man søker mening i teksten. Hensikten og opphavssituasjonen påvirker naturligvis vår forståelse av diktverket. Det er viktig å være

²⁰⁵ Det er først og fremst begrepene opphavsreflektor og språkhandling som er sentralt i min avhandling. En litterær tekst som *estetisk eller stilistisk objekt*, fokuserer på litterær eller kunstnerisk gjennomføring eller betydning, som blir irrelevant i arbeidet med Petter Dass sin oppfatning av trolldom og hvit magi.

²⁰⁶ Iddeng 2005. s. 432.

²⁰⁷ Iddeng 2005. s. 433.

kritisk til situasjonen rundt diktverket, ettersom eksempelvis Nille-saken viser at dikterpresten ikke gjengir det fullstendige bildet av situasjonen. Trolig henger dette sammen med tekstens formål og det tiltenkte publikum. I neste rekke virker dette inn på hva Iddeng betegnet som opphavsreflektor. Petter Dass sitt syn på trolldom og hvit magi bygger på eksisterende normer, mentalitet og ideologiske strømninger. Han støtter seg til forestillingen om det farlige nord og oppfattelsen av samene som et svært kyndig trollfolk. Dikterprestens beskrivelser av samenes trolldomskunster bygger på rådende forestillinger, hvor han tolker deres kunster ut fra en demonologisk innfallsvinkel hvor djevelen alltid er den virkende årsak. I avsnittene om «Lapperne og Findene» står Petter Dass frem som en representant for en herskende forståelseshorisont av trolldom og bryter ikke med den. Tekstutdragene er i tråd med samtidens tidsånd, kultur og samfunn. «Nordlands Trompet» gir oss ikke bare innsikt i samtidens normer, mentalitet og strømninger, men også innsikt i nordlandspresten, hans forståelseshorisont og diktverkets virkningshistorie.

Kapittel 4: Katekismesangene

4.1 Innledning

I likhet med kapittel 3, vil jeg i dette kapittelet gjøre rede for Petter Dass sin oppfatning av trolldom og hvit magi, gjennom å bruke ulike tekstutdrag fra Katekismesangene. Igjen vil fokuset ligge på å vurdere tekstutdragene opp mot relevante kilder og historisk kontekst. «Nordlands Trompet» og Katekismesangene har til felles at de begge er skrevet på rim og vers, til tross for at de representerer to vidt forskjellige sjangre. Siden Katekismesangene tilhører religiøs diktning, er det nødvendig å se nærmere på katekisme som religiøs sjanger. Genren som Katekismesangene tilhører, skaper utfordringer i forbindelse med drøftingen rundt skjønnlitteratur som historiske og idéhistoriske kilder. Dermed kommer man ikke utenom å drøfte samspillet mellom teologisk ståsted, religiøs diktning og historisk virkelighet.

4.2 Katekismen

*Sjunes den tilvoxende Ungdom, at den Byrde vil blive dem forsvar,
Sin Catechismum ey allene Læsende, men og Sjungende at Lære,
og den dobbel Underviisnings Form at forvolde en dobbelt besvær,
hvilket de Mindre-aarige (hves Halse til Aaget endnu ere ubevænte)
vilde falde vanskeligt? da lader jeg dem vide, at ved Tid og Flid kand
store Ting udrettis.*²⁰⁸

Substantivet katekisme (*Catechismus*) ble på 1500-tallet brukt som betegnelsen for en trykt lærebok eller genre da den religiøse grunnopplæringen ble institusjonalisert innenfor den protestantiske kirken.²⁰⁹ De lutherske ideene ble overlevert i en rekke ulike tekster, bl.a. bibelkommentarer, debatt- eller stridsskrifter, oppbyggelige tekster og pedagogiske og didaktiske tekster. Innenfor sistnevnte var katekismen det typiske eksempelet.²¹⁰ Selv om sjangeren ikke var ny, var det Luthers Lille katekisme (1529) som sørget for at den fikk gjennomslag, og katekismen ble regnet som en av protestantismens viktigste litterære produkter. Hovedmålet til Luther da han forfattet katekismen, var å sammenfatte den kristne troen på en enklest mulig måte med tanke på elementære opplæringsbehov for folk flest, på et språk de var vant med. Katekismen hadde dermed et pedagogisk og didaktisk utgangspunkt, og i flere hundreår utgjorde den kjernen i den protestantiske kristendomskunnskapen. Luthers

²⁰⁸ Dass 2013. «Katekismesangene» (*Innledende tekster*). s. 150-151.

²⁰⁹ Haarberg 2013. s. 17.

²¹⁰ Gilje m.fl. 2002. s. 29.

Lille katekisme var en kort tekst, med hensikten at barn og unge kunne lære den utenat. Katekismen besto av fem deler: de ti bud, trosbekjennelsen, Fadervår, og deretter en gjennomgang av de to sakramentene lutheranerne holdt fast ved, dåpen og nattverden. De fem delene av katekismen forklarte eller kommenterte Luther fortløpende, og hensikten var at denne sammenfatningen skulle utbre kristendommens fundament til folk flest. Katekismer, i tillegg til salmebøker og huspostiller, var de viktigste tekstene for å spre den offisielle kristendommen til hele folket.²¹¹

Luther rettet sine formaninger til prestene, og fastslo at de hadde ansvaret for kristningen av folket.²¹² Myndighetene i Danmark-Norge tillot katekismeopplæringen stor betydning, som kom til uttrykk i kapittelet «Om Præsternis Embede med Ungdommens Undervisning» i Christian Vs norske lov (1687). Artikkel 1 fortalte at «Præsterne paa Landet skulle med Sogne-Degnene, eller deris Substituter, undervise Ungdommen i Børnelærdommen...».²¹³ Lærdommen som det skulle bli undervist i, inkluderte forkynning av evangeliet, forvaltning av sakramentene og undervisning av katekismene. Det var opprinnelig degnen, oftest kalt klokkere, som skulle utføre undervisningen. Men særlig i Norge var det problemer med å få stillingen finansiert som førte til at mange sogn manglet kvalifiserte klokkere. Det resulterte i at katekismeundervisningen i så fall måtte bli ledet av presten eller hans kapellan.²¹⁴ Ifølge Kirkeritualet fra 1685 skulle katekismeundervisningen foregå «Til alle tolvprædikener²¹⁵, [...], undtagen på de store højtider, eller når nogle bestemte tekster på særlige tider er forordnede».²¹⁶ På landet ble det bare holdt én gudstjeneste i uken, og da skulle presten dele prekenen i to deler. En halvtime skulle bli brukt til utlegning av dagens tekst, og den andre til undervisning av katekismen.²¹⁷ Petter Dass var dermed som sogneprest pålagt å undervise i katekismen under gudstjenesten hver søndag. Det var en del av hans arbeidsoppgaver, både som kapellan i Nesna og deretter som sogneprest i Alstahaug.

Ved utnevnelsen av Hans Poulsen Resen til Sjællands biskop i 1615 ble katekismeundervisningen et satsningsområde for den etterreformatoriske dansk-norske geistligheten. I årene som fulgte kom en rekke nye katekismeforklaringer og katekismekommentarer. Resen ga selv ut skriftet *Om Børnelærdoms Visitatz* i 1627, som bl.a.

²¹¹ Rian 2017. s. 23.

²¹² Haarberg 2013. s. 17.

²¹³ *Kong Christian den femtes Norske Lov med kongeloven 1665*, bok 2, 6 cap. 1982. s. 76.

²¹⁴ Haarberg 2013. s. 18-19.

²¹⁵ Tolvprædikenen eller tolvpreken var navnet på gudstjenesten som ble holdt klokken 12 på søndager, hvor en del av katekismen ble lest og forklart. *Leksikon: Tolvpreken, Norsk historisk leksikon*.

²¹⁶ *Danmark og Norgis Kirke-Ritual*, København 1685. s. 42.

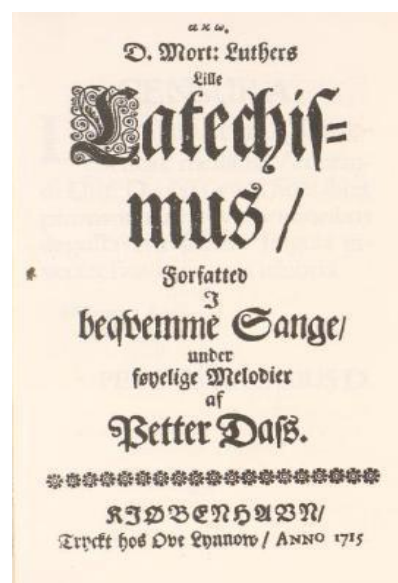
²¹⁷ Haarberg 2013. s. 65.

ga retningslinjer for prestenes og degnenes ukentlige undervisning av ungdommen. Også i Norge ble det utgitt en rekke katekismekommentarer i løpet av 1600-tallet. Fellestrekket for genren var at katekismen etter Luther ble holdt fast som en hellig tekst. Men kommentarene og forklaringene til Luthers katekisme utviklet seg i svært ulike retninger, både litterært og religiøst.²¹⁸ Petter Dass' katekismekommentarer skiller seg ut ved at de er skrevet i versform. Hovedtanken til dikterpresten var at ungdommen skulle lære og tilegne seg den elementære kristne troen gjennom sang. I tiden fra 1569 til 1756 ble det utgitt åtte bøker med katekismesanger i Danmark-Norge, men Petter Dass sin versjon fra 1715 er den som hadde størst betydning og fremdeles blir lest i dag.²¹⁹

4.3 Introduksjon av Katekismesangene

*Jeg frygter, adskilligt vil møde min Bog
Hos dennem, der meener sig alle forklog,
Og Dommer vil fældis u-lige,
Hos nogle kand Værket optages for Got
Hos andre, maa skee, det udtolkes til Spot;
Thi mange har meget at sige.*²²⁰

Katekismesangene, eller «D. Mort: Luthers Lille Catechismus, Forfatted I beqvemme Sange, under føyelige Melodier» ble første gang utgitt i København i 1715. Katekismesangene er en del av Petter Dass' religiøse diktning, som blir regnet som det mest omfattende av dikterprestens litterære arbeid. Verket inneholder 48 sanger, i tillegg til forord, dedikasjonsdikt og æresvers. Petter Dass forholder seg til katekismens fem hoveddeler: de tid bud, trosbekjennelsen, Fadervår, dåpen og nattverden. I tillegg tar han for seg hustavlen. Fordelingen av de 48 sangene er slik: ti til budene, tolv til trosbekjennelsen, ni til Fadervår, to til dåpen, tre til nattverden og tolv til hustavlen. Lengden på dikterprestens Katekismesanger er betydelig. Den lengste av sangene finner vi i trosbekjennelsens første sang, som er på hele 41 strofer og 410

FØRSTEUTGAVEN AV
KATEKISMESANGENE (1715)

²¹⁸ Gilje m.fl. 2002. s. 57.

²¹⁹ Richard Purkarthofer, Petter Dass: Katekismesanger. Tekstkritisk utgave ved Jon Haarberg, *Norsk Litteraturvitenskapelig Tidsskrift* nr. 01/2015, 2015. s. 83.

²²⁰ Dass 2013. «Katekismesangene» (*Innledende tekster*). s. 144.

verselinjer. Petter Dass parafraserer ikke selve katekismeteksten, men forholder seg fritt til Luthers forklaring. Dikterpresten foretar en utdypende redegjørelse av katekismens hoveddeler, og gir oss dermed et innblikk i hans egne tanker om kristendommens elementære lære. Det er i Petter Dass sine kommentarer til det andre bud og Fadervår at vi finner hans mest konsentrerte omtale av trolldom i Katekismesangene, hvor han i stor grad fokuserer på hvit magi.

4.4 Tilblivelsen og trykkbestrebelsene

*Jeg meener at Bogen maa trykkes,
Jeg digter ey Sanger for egen Profit,
Det gafner Skribenten paa Dommedag lit,
Og til hans Ulykke kand Lykkes.*²²¹

Gjennom førsteutgaven vet vi at manuskriptet til Katekismesangene ble forelagt sensur ved biskopen i Nidaros i 1698. Manuskriptet var trolig, som nevnt tidligere, en avskrift som var foretatt av Steen Wirthmann. Vi vet dermed at hvert fall én ferdigstilt versjon av Katekismesangene var klar for trykk allerede i 1698, men vi kan ikke si med sikkerhet når Petter Dass faktisk begynte arbeidet. Ifølge Haarberg er det sannsynlig at dikterpresten begynte for alvor på Katekismesangene da han inntok sogneprestembetet på Alstahaug i 1689. Tekstutdraget ovenfor er hentet fra dedikasjonsdiktet til dikterprestens fetter, Peder Jespersen, hvor Petter Dass forteller at han ikke dikter «for egen Profit». Haarberg mente at hvis man tar disse ordene for pålydende, indikerte de at Petter Dass ikke søkte egen vinning eller forsøkte å bedre sine sjanser hos biskopen ved ansøking om kall. Dermed er det sannsynlig at Petter Dass allerede var på plass i kallet, i det minste da han forfattet dedikasjonsdiktet.²²²

Men dikterprestens berømte salme, *Herre Gud, ditt dyre navn og ære*, eksisterte i en islandsk versjon lenge før den ble til katekismesang. Forløperne finnes i tre udaterte avskrifter under navnet «Peder Dassis Lovsang», to i København og ett i Trondheim. I en artikkel fra 2010 utforsket Margrét Eggertsdóttir og Jon Haarberg katekismesangens forhistorie som lovsang, og argumenterte for at den islandske gjendiktingen med stor sannsynlighet ble foretatt av dikterpresten Stefán Ólafsson (1618-1688).²²³ Etersom Ólafsson døde i 1688, er det sannsynlig at oversettelsen må ha blitt til en gang på 1680-tallet. Eggertsdóttir og Haarberg argumenterte for at den sannsynlige forbindelsen fra Helgeland til Island gikk via

²²¹ Dass 2013. «Katekismesangene» (*Innledende tekster*). s. 144-145.

²²² Haarberg 2013. s. 3.

²²³ Margrét Eggertsdóttir og Jon Haarberg, Fiskenes lovsang – Stefán Ólafssons (1618-1688) ukjente gjendikning av «Herre Gud, ditt dyre navn og ære», *Edda* nr. 03/2010, 2010.

København, og Steen Wirthmann (Petter Dass' svoger) og Stefán Ólafssons sønn, som studerte til å bli prest sammen.²²⁴ Denne overleveringen tyder på at lovsangen som senere ble en katekismesang ble skrevet en gang før 1688, trolig i løpet av perioden Petter Dass var huskapellan på Nesna. Katekismesangene ble dermed trolig påbegynt allerede på 1680-tallet. Det at lovsangen havnet i København, senere hos en samler, kan dessuten tyde på at dikterpresten ønsket å få teksten trykt.²²⁵

Det hersker i alle fall ingen tvil om at Petter Dass tok sikte på å få Katekismesangene i sin helhet trykt. Han skriver blant annet selv i dedikasjonsdiktet til fetteren at «Jeg meener at Bogen maa trykkes». Til tross for at Katekismesangene forelå sensur i 1698 og et tysk tidsskrift opplyste at de var klare for trykk i 1701, ble de ikke produsert før i 1715. I lange tider etter 1537 var Norge underutviklet når det gjaldt alle former for trykksaker, samtidig som de fleste av boktrykkeriene var samlet i København. Utfordringene for norske forfattere for å få utgitt sine verker var betydelige, og historiker Øystein Rian omtaler situasjonen som et «publisistisk tussmørke».²²⁶ Det fikk naturligvis også følger for dikterpresten fra Alstahaug, og det er flere forhold som kan ha virket inn på at utgivelsen av Katekismesangene ble forsinket. En mulighet er at Petter Dass ikke ønsket å betale beløpet som produksjonen krevde. Andre muligheter er at Katekismesangene ble stoppet av sensuren ved Det teologiske fakultet, eller at det var treghet i selve sensurprosessen, noe som gjerne skjedde. Peder Jespersen ble utnevnt til kongelig confessionarius av Christian V i 1688, og kunne fungere som mellommann for sin fetter. Ettersom utgivelsen av Katekismesangene drøydte, kan det være en mulighet for at Petter Dass mistet sin fetters gunst eller at Jespersen ikke lengre lot seg engasjere på dikterprestens vegne. En siste mulighet er boktrykkervanskeligheter. Boktrykkerne hadde begrenset kapasitet, og med førsteutgavens 424 sider måtte Katekismesangene være dyr i produksjon. Hva som forsinket utgivelsen kan vi ikke si med sikkerhet, men det er sannsynligvis en kombinasjon av de nevnte faktorene.²²⁷ Når Katekismesangene først ble trykket skulle de vise seg å bli en suksess, og i løpet av tiden mellom 1715 og 1794 ble de utgitt i 44 nye opplag.²²⁸

²²⁴ Eggertsdóttir m.fl. 2010.

²²⁵ Takk til Kåre Hansen som gjorde meg oppmerksom på artikkelen til Margrét Eggertsdóttir og Jon Haarberg

²²⁶ Øystein Rian, *Sensuren i Danmark-Norge - Vilkårene for offentlige ytringer 1536-1814*, Oslo 2014. s. 270.

²²⁷ Haarberg 2013. s. 3-6.

²²⁸ Haarberg 2013. s. 20-27. Det eksisterer overleverte eksemplarer av flere utgaver enn de 44 nevnt her, og i tillegg var det mulig å kjøpe katekismesanger i form av enkeltvisetrykk.

4.5 Om trolldomskunst, hekser og magi

4.5.1 Kampen mot den hvite magien

*Du skal og uden ald forskiel
Udrydde slet af Land
Ald Signe-Folk og Satans Træl
Og hver en Spaadoms Aand.*

*Samt alle dem der Fugle-Skriig
Og Dages vall forstaar
Og alle dem, der Hemmelig
Med Troldoms Konst omgaar.*²²⁹

Det er i dikterprestens kommentarer til det andre bud vi finner den mest konsentrerte omtalen av trolldom og hvit magi i Katekismesangene. I ti strofer tar Petter Dass opp ulike trolldomskunster, hvor han særlig fokuserer på den hvite magien. Han innleder med et påbud, «du skal», for deretter å nevne tre hovedkategorier av synderne som skal bli bekjempet: signere, de som har inngått djevlepakt og spåmenn eller spåkoner. «Signe-Folk» bruker Petter Dass som samlebetegnelse på menn og kvinner, også kjent som kloke menn og kloke koner. Signeri blir ofte brukt som paraplybetegnelse for å betegne de velgjørende formene for magi. Trolldomslovgivningen beskrev signing som en del av trolldomsforbrytelsen, og utøvere av signeri ble straffet med bøter eller landsforvisning, og mennesker som søkte råd hos signere ble også idømt straff.

Den hvite magien slik den eksisterte blant lokalbefolkningen hentet sitt innhold fra først og fremst tre kilder; folkemedisin (urter og naturkunnskap), religion (kristne symboler, figurer og vendinger, i tillegg til rester fra katolsk tradisjon som eksempelvis Maria-kult og folkelig religiøsitet), og til slutt, tiltro til overnaturlige krefter (mennesker med iboende kraft og evner).²³⁰ Ulike former for velgjørende magi inkluderte altså en blanding av folkemedisin, kristen religion, folketro og ritualer. Den hvite magien eksisterte i lokalsamfunnet lenge før trolldomsprosessene begynte og fortsatte å spille en rolle langt utover 1800-tallet.²³¹ Fra Helgeland har vi blant annet to saker som omhandler hvit magi, eller mer spesifikt, signeri. Én sak fra da trolldomsprosessene var på sitt mest intensive og én fra tiden etter prosessene hadde blitt avsluttet i Norge. Mikkel, en ødegårdsmann på Sandvær i Lurøy, ble i 1618 dømt til døden for at han «Udenn alld billighed haffuer brugt signellse...».²³² I tråd med forordningen av 1617 som kom året før, ble Mikkel benådet av den nye lensherren for Nordlandene, Frans

²²⁹ Dass 2013. «Katekismesangene» (*De ti bud- Det andet bud*). s. 166.

²³⁰ Rune Blix Hagen, Hekser som kloke koner. Lykkebringende og helbredende magi i trolldomssaker fra Nord-Norge, *Arkivmagasinet* nr. 3/03, 2003b. s. 46.

²³¹ Næss 1982. s. 122-128.

²³² RK. Lr., Nordlandenes len 1618-1619, pk. 10. RA (egen transkripsjon).

Kaas, og måtte i stedet betale en bot på 60 riksdaler og rømme landet.²³³ Omtrent hundre år senere ble Per Kristensen på Okstind i Lurøy i 1710 beskyldt av presten for å ha brukt signeri, og for ha manet frem helbredende makter ved bruk av magiske ord. Per hadde ord på seg over hele Helgeland for hans evner til å hjelpe i sykdomstilfeller. Han kunne diagnostisere sykdommen etter hvor den hadde kommet fra, samtidig som han tok i bruk smurning og tjære for å kurere sykdom. Per brukte også bibelord og skal angivelig ha sagt at hvis «magister Anders²³⁴ [kan] bibelen, så kan jeg Fadervår».²³⁵ Til tross for rykter og prestens anklager ble Per Kristiansen aldri dømt for signeri.

«Satans Træl» er et uttrykk dikterpresten bruker for å betegne personer som har inngått en pakt med djevelen (diabolisme) med mål om å kunne utøve skademagi (maleficium). På Helgeland kjenner vi til seks trolldomssaker som endte med dødsdom. I tillegg til Hallstein Garp og Skaner Karin, fikk en trollmann dødsdom i 1625, og tre fanger i 1641. Etersom de fleste av tingbøkene fra 1600-tallet på Helgeland har gått tapt, vet vi ingenting om personene, anklagene, vitneprov eller bevisførsel i disse trolldomssakene. Foruten om det samiske ekteparet, er de fire andre sakene registrert i lensregnskapene for Nordlandene. Tendensen i lensregnskapene er at trolldomssakene blir kort referert i forbindelse med utbetaling av lønn til mester mannen, eller bøddelen. Eksempelvis står det i regnskapene for 1640-41: «Giffuit for thrende fanger fanger skarpretter haffue affliffuet och brendt for throldoms sagh, for hver personn 4.dl».²³⁶ Det er sannsynlig at de tre fangene må ha blitt oppfattet som «rette trolfolk», ettersom de ble dømt til døden. Forordningen av 1617 brukte betegnelsen «rette trolfolk»²³⁷ om mennesker som hadde inngått djevlepakt og omgikk ham, og de skulle bli straffet «paa deris hals uden ald naade».²³⁸ Maleficium ble ikke nevnt eksplisitt i forordningen, men det kan være fordi den demonologiske lære knyttet alle former for trolldom til satan. Implisitt innebar dette at utøvere av maleficium også hadde inngått en pakt med djevelen.²³⁹ Det er dermed sannsynlig at de tre fangene fra Helgeland må ha blitt funnet skyldig i og dømt for enten inngåelse av djevlepakt eller utøvelse av skadevoldende trolldom, eventuelt begge deler.

²³³ Hutchinson 1997. s. 141.

²³⁴ *Magister Anders* er Anders Dass, sønnen til Petter Dass. Anders Dass var sogneprest i Alstahaug fra 1707-1736 etter å ha fått ekspektanse på kallet etter sin far.

²³⁵ Hutchinson 2015. s. 356-57.

²³⁶ RK. Lr., Nordlandenes len 1640-1641, pk. 32, RA. (egen transkripsjon).

²³⁷ I Christian Vs norske lov fra 1687 blir ikke betegnelsen «rette trolfolk» anvendt, men i stedet «Trolldommand» og «Trolldomvinde». Men innholdet i forbrytelsen er likevel den samme.

²³⁸ *Kong Christian den fjerdes recess av 1643*, 2 bok, 5 cap, art 2. 1981. s. 326.

²³⁹ Alm 2000. s. 115-116.

I det andre verset tar dikterpresten for seg den tredje kategorien av syndere som skal bli bekjempet, spåmenn og -koner. «Dem der Fugle-Skriig[...] forstaar» henviser til spåmenn eller varseltydere, og «vall» til en variant av spåmenn som er i stand til å forutse hvem det er hvis dager er talte.²⁴⁰ Spådom er et begrep som strekker seg over et bredt spekter av kunster. Det å kunne spå er delvis overlappende med gjenvisning, hvor man tok i bruk ulike magiske teknikker for å oppspore tyver eller tyvgods. Enkelte personer var kjent for deres evner til å gjenvise stjålet gods gjennom spådom, og myndighetene slo ikke bare ned på utøvere av denne formen for spådomskunst, men også de som søkte råd hos dem. Det fikk Augustinus Olsson Palte fra Fenes på Landego erfare. Augustinus var en velstående skipper fra Landego, et større øy- og fjellsamfunn utenfor Bodø. I 1625 måtte han betale 20 riksdaler i bot for å ha brukt ulovlige midler til spådomskunst, for å oppspore stjålet tyvgods.²⁴¹ Spådom brukt for å spå i fremtiden finner vi lite av i norske trolldomssaker. Mens det å kunne spå vær og vind er et element som vi først og fremst finner i samiske trolldomssaker i Finnmark. Som gjennomgangen av «Nordlands Trompet» viser, er spådom en kunst som dikterpresten tillegger den samiske befolkningen, og da først og fremst samiske menn.²⁴² Et eksempel på en trolldomssak, hvor spådom var en del av anklagen var mot samene Anders Poulsen. Han ble anholdt 7. desember 1691 i Varanger, hans runeboomme konfiskert og han selv anklaget for å ha brukt runebommen til å utøve trolldomskunst. Saken kom opp på tingsamling i Vadsø 9. februar 1692, men Anders rakk ikke å oppleve domsavgjørelsen ettersom han ble drept i forvaring. Under forhøret fortalte Anders om runebommens funksjonsområder, som blant annet inkluderte gjenvisning, helbredelse, syndsforlatelse og værmagi. Kraften i runebomma ga han også muligheten til å se inn i fremtiden, eller se hva som skjedde andre steder.²⁴³ Enkelte elementer fra Anders Poulsens' forhør hvor han beskrev runebommens anvendelsesområder, dukker også opp i Petter Dass sin diktning om samene, selv de aldri blir knyttet til runebommen.

Signere, spåmenn og -koner, samt de som har inngått en pakt med djevelen skal man ifølge dikterpresten «Udrydde slet af land». I Haarbergs historisk-kritiske utgave av Katekismesangene kommenterer han ordet «Udrydde» slik: *fjerne (neppe i betydningen «tilintetgjøre»)*.²⁴⁴ Ordet har en semantisk betydning som kan vise til *fjerne*, eller lignende ord

²⁴⁰ Haarberg 2013. Kommentarer (k320 og k321) s. 723-24.

²⁴¹ Rune Blix Hagen, Trolldomsforfølgelse i Nord-Norge på 1600-tallet, *Ottar* nr. 1 - Hekseprosesser og trolldom, 2001. s. 28.

²⁴² Se for øvrig 3.4.4.

²⁴³ Hagen m.fl. 2005. s. 27-28.

²⁴⁴ Haarberg 2013. Kommentarer (k315) s. 723.

som tømme, rømme eller rydde. Men det kan også vise til et innhold i betydningen fullstendig utryddelse eller *tilintetgjørelse*, og det er betydningen jeg mener Petter Dass legger til grunn. I avsnittene om «Lapperne og Findene» er det flere ganger hvor dikterpresten omtaler samenes velgjørende former for magi som et resultat av djevlelsens påvirkning. Det er et gjennomgående trekk at Petter Dass setter likhetstegn mellom magi brukt i positiv forstand og trolldom som inkluderer djevlepakt og utøvelse av skademagi. Det er samme tendens og oppfatning dikterpresten legger til grunn her, når han setter kategoriene av syndere i samme bås. Han tilskriver signere, spåmenn- og koner, og mennesker som har inngått djevlepakt de samme egenskapene, og mener de alle burde møte samme skjebne.

Petter Dass sin dikting bærer betydelig preg av etterreformatoriske danske teologer, og her særlig av Sjællandsbiskopen Peder Palladius (1503-1560). Palladius uttalte vel over hundre år tidligere enn dikterpresten, at utøvere av både trolldom og hvit magi burde havne på bålet. Sjællandsbiskopen satte konsekvent likhetstegn mellom den skadelige trolldommen og den helbredende, hvite magien.²⁴⁵ Han uttalte blant annet om signekonen «at Du kan komme du til hin Galge, at brændes op Falaske med Skind og Ben, Kød og Krop».²⁴⁶ Men Palladius var ikke alene om denne oppfatningen. Noen tiår senere kom forordningen av 1584/1593 som betraktet alle former for trolldom like alvorlig, og som innførte dødsstraff for alle former for trolldomsforbrytelser. Forordningen av 1617 og den senere norske loven av 1687 sørget for at straffebestemmelsene ble modifisert, og opprettet et skille mellom trolldom med djevlepakt og hvit magi. Tankegangen til dikterpresten, hvor han fastslår at de ulike kategoriene av syndere burde møte samme skjebne, står dermed i et motsetningsforhold til trolldomsoppfatningen som samtidige lovtekster gir uttrykk for.

Etter dikterpresten inntok sogneprestembetet i Alstahaug i 1689, var han lovpålagt å følge både Christian Vs norske lov fra 1687 og Kirkeritualet av 1685. Loven uttrykte et tydelig skille mellom trolldom og ulike former for hvit magi, og en lignende differensiering lå dessuten til grunn for Kirkeritualet. Etter innføringen av Kirkeritualet fikk Petter Dass og andre dansk-norske geistlige veiledning og klare retningslinjer for deres arbeid. Bokens tredje kapittel «om at føde børn og blive mor – og jordemoderens opgave», ga prestene instruksjoner om hvordan de skulle undervise jordmødrene i deres arbeid. To ganger i året skulle prestene i hvert sitt sogn undervise jordmødrene med utgangspunkt i en liste på seks punkter. I det sjette punktet sto det blant annet;

²⁴⁵ Michael Nobel Jakobsen Louise Nyholm Kallestrup, *De lutherske teologers syn på trolldom i 1500- og 1600-tallet* 06.04.2017.

²⁴⁶ Sitat gjengitt av Næss 1982. s. 287.

I skal intet andet bruge enten til moderen eller barnet, end bønner, og med bønner sådanne midler, som er naturlige, brugelige og kristne. Når nogen nød er på færde, skal I søge de nærmeste læger om et godt råd. Andre ukristne, ulovlige, ja, uafgudsagtige og djævelske midler skal I ikke alene selv afholde jer fra, men endog, hvis I erfarer sådant hos andre, give øvrigheden og præsten det straks til kende, at de tilbørlig derfor kan straffes.²⁴⁷

Utdraget ovenfor refererte til folkelige ritualer og ulike former for beskyttelsesmagi, som prestene advarte jordmødrene om å ta i bruk. Kirkeritualet omtalte disse midlene som både «afgudsagtige» og «djævelske», og rådet jordmødrene fra å ikke bruke dem. Samtidig påla prestene jordmødrene å gi beskjed om de kjente til andre som tok i bruk slike midler, slik at de kunne få sin straff. Dette var en gjenspeiling av trolldomslovgivningen som ikke bare straffet utøvere av ulike trolldomstyper, men også de som benyttet seg av deres tjenester. De som benyttet seg av signeres evner og kunnskaper, ble omtalt som såkalte «medvidere» som tok «deris Raad og Konster til sig». Ifølge Christian Vs norske lov fra 1687 skulle de bli straffet med å enten stå til skrifte eller betale bot.²⁴⁸ Det var dermed ikke bare mennesker som hadde evner til signing, spådom eller andre velgjørende former for magi som begikk en forbrytelse, men også de som søkte råd og hjelp hos dem. Den protestantiske demonologien slo uttrykkelig fast at å søke råd hos signere og kloke folk var det samme som å søke råd hos satan selv. Det kommer tydelig frem at Petter Dass deler den samme oppfatningen, når han i neste vers forteller at;

*Du skall ey paa din Sygdoms-Dag
Hos dennem Spørge raad.
Det er din Gud en misbehag,
Og Vederstyglig daad.²⁴⁹*

Selv om man er syk, i smerter eller i nød, skal man ikke søke hjelp hos slike mennesker, ifølge dikterpresten. Han innleder igjen med et påbud, «Du skall ey», før han deretter forteller at det er en umoralsk handling som går imot Gud og den kristne lære. Når mennesker ble offer for uforståelige sykdommer og lidelser, var det mange som valgte å sette sin lit til kloke folk og deres evner til helbredelse, fremfor lutheranernes resept på Skriften, bønn og faste. Kirken brukte Bibelens fortelling om Job som eksempel på hvordan mennesker skulle håndtere lidelser og sykdom. Job ble utsatt for prøvelse, lidelse og tap, men gjennom alt holdt han fast ved Gud, og til slutt ble han belønnet for sin styrke og tro.²⁵⁰ Men allmuens mennesker

²⁴⁷ Danmark og Norgis Kirke-Ritual, 1685. s. 113.

²⁴⁸ Kong Christian den femtes Norske Lov med kongeloven 1665, bok 6, 1 cap. 1982. s. 234.

²⁴⁹ Dass 2013. «Katekismesangene» (*De ti bud- Det andet bud*). s. 166.

²⁵⁰ Jobs bok, kap.1-2, kap. 42:7-17.

relaterte mer til Bibelens fortelling om Saul enn de gjorde med Job.²⁵¹ Saul søkte råd hos spåkonen i Endor, som hjalp ham å mane frem et gjenferd og det var lettere for mennesker når deres nærmeste var i nød, å identifisere seg med Saul.²⁵² Men lutheranerne gjorde det uttrykkelig klart at man ikke skulle ta i bruk ulike motmidler mot onde krefter. Den protestantiske demonologien forutsatte at de eneste motmidlene mot djevelens mørke krefter var bønn, Skriften og faste. Alle andre midler som ble tatt i bruk, uavhengig av hensikt, ble oppfattet som ikke bare ukristelig, men avguderi. Petter Dass legger de samme forutsetningene til grunn og formaner de som søker hjelp hos mennesker med ulike evner innenfor hvit magi, og hevder de begår en «Vederstyglig daad».

4.5.2 Hexers Konst

*Men at en Hex er viis og Klog
I Læge-Kunst og Cuur.
Det har hun af dend Sorte Bog
Det vantroe Creatuur.*²⁵³

Det er også i dikterprestens kommentarer til det andre bud han omtaler hekser og djevelens betydelige innsikt i naturen. Petter Dass innleder disse versene ved å fortelle at heksers kunnskap i «Læge-Kunst og Cuur» er hentet fra svarteboken. Betegnelsen *svartebok* inkluderte ulike håndskrevne lege- og trolldomsbøker, som blant annet inneholdt formler, besvergelses, korstegn og medisinske råd.²⁵⁴ Til tross for svartebokens mørke assosiasjoner og dikterprestens fordømmelse av dem, levde Petter Dass videre som en svartebokkyndig trollmann i sagn og folketroen etter hans død, ironisk nok. Ifølge sagntradisjonen skal dikterpresten ha studert svarteboken i Wittenberg, overvunnet samiske gandfluer og reist på djevelens rygg til København for å holde preken.²⁵⁵ Som en del av en norsk overklasse sto prestene utenfor allmuens fellesskap, og det er muligens noe av bakgrunnen for at de er så sterkt representert i folketradisjonen. Petter Dass går inn under den nordnorske fortellertradisjonen om svarteboksprestene. Ifølge folketroen var en svartebokprest en prest som hadde fått kjennskap til hemmelige skrifter under sin presteutdanning, som etter norsk tradisjon var tilgjengelige i Wittenberg. Den lutherske lære hadde sitt utgangspunkt i Wittenberg, og den kunnskapen som prestene lærte under sin geistlige utdanning her måtte

²⁵¹ Gilje m.fl. 2002. s. 239.

²⁵² 1 Sam, 28,3-25. Historien om Saul er gjendiktet av Petter Dass i «Bibelsk visebok», under navnet *Om Troldqvinden i Endor*.

²⁵³ Dass 2013. «Katekismesangene» (*De ti bud- Det andet bud*). s. 167.

²⁵⁴ *Svarteboken* er det norske navnet på trolldomsboken som i mange andre land går under navnet *Cyprianus*.

²⁵⁵ Marit Anne Hauan, Petter Dass - På djevelrygg, i Sigmund Nessel (red.), *Herr Petter 350 år - et festskrift fra Universitetet i Tromsø*, Tromsø 1997. s. 75.

følgelig være en mektig form for kunnskap.²⁵⁶ Petter Dass hadde som svartebokprest mange evner, han «både maner og bruker svarteboka og fekter og slår med armene, så sveiten hagler av ham»²⁵⁷, forteller sagnet om Mastermo-Tøbba. Dikterprestens evner tok utgangspunkt i hans kjennskap til svarteboken, som han blant annet kunne bruke til å overvinne samenes gandfluer og kontrollere djevelen selv. Petter Dass ble tillagt disse evnene som sagnfigur i ettertid, og de står i skarp kontrast til hva han selv sto for mens han var i live. Gjennom sin verdslige og religiøse diktning gikk han hardt ut mot trolldom og alle former for hvit magi, og fordømte menneskene som tok i bruk slike kunster.

Petter Dass forteller i at det er svarteboken som er fundamentet for heksens legekunst, trylleformularer og behandlingsoppskrifter. Men dikterpresten innrømmer også at svartebokens medisinske råd faktisk kan fungere i følgende vers.

*Jeg negter ey, Hand jo Forstand
Paa Jordens Urter har,
Hvor ved en Sygdom hielpes kand
Som synes Tung og Svar.*

*Naturen haver meget Skiult,
Hves brug dog Satan veed,
Men under det har Hand gedult
Et farlig Skalcke-Sneed.*²⁵⁸

Signere lagde ofte salver av urter, jord, sopp og andre ting som de fant i naturen. De brukte naturens egenskaper til å lindre sykdom og smerter, det som gjerne blir omtalt som en velgjørende form for magi. Signere som ble anklaget, anså seg selv verken som syndere eller forbrytere, og i avhør fortalte de åpenhjertig om sin virksomhet.²⁵⁹ Men selv om signere var på de gode kreftenes side, kunne de raskt bli mistenkt for at deres virksomhet omfattet mer enn det. Demonologiske oppfatninger gjorde det klart at djevelen var en betydelig kjenner av naturlige kunster. Et sentralt element i demonologien var beskrivelsen av satan og hans innsikt og makt over naturelementene. Han hadde kunnskap om naturens lover og virkemåte, og det var denne kunnskapen han brukte i sitt spill med menneskene og videreformidlet til heksene. Blant protestantiske demonologer var djevelens kunnskap om naturen et sentralt tema, blant annet hos Hemmingsen. Hans trolldomsoppfatning tok utgangspunkt i at djevelen

²⁵⁶ Roald E. Kristiansen, De gjenstridige prestene. Svartebokpresten som tricksterfigur, i Jens-Ivar Nergård og Sigmund Nessel (red.), *Det gjenstridige - Edmund Edvardsen 60 år*, 2003. s. 135.

²⁵⁷ Nils Lagli og Torstein Finnbakk, *Eventyr og sagn fra Nordland bind I, Nordlandsbiblioteket*, Værøy 1993. s. 14.

²⁵⁸ Dass 2013. «Katekismesangene» (*De ti bud- Det andet bud*). s. 166.

²⁵⁹ Næss 1982. s. 123.

hadde god kjennskap til været, landet og ulike naturlige legemidler. Djevelen kjente til naturens gang og viste hvor sykdom og andre vansker kom fra, og var dermed i stand til å forutsi fremtidige begivenheter på bakgrunn av hans kunnskaper om naturlige årsaksforhold. I tillegg kunne djevelen og hans hekser ifølge Hemmingsen endre været og manipulere naturkreftene.²⁶⁰

Petter Dass gir uttrykk for lignende tanker som Hemmingsen og den lærde demonologien når det gjelder satans naturinnsikt. Dikterpresten forteller at djevelen har god kjennskap til «Jordens Urter», som gjør at han kan helbrede sykdom. Videre fremstiller Petter Dass at djevelen kjenner til mye i naturen som er skjult for oss mennesker, noe som gjør ham til en farlig forbundsfelle. I tillegg til inspirasjon fra Hemmingsen, har også dikterpresten hentet enkelte elementer fra Palladius. Sjællandsbiskopen slo fast at kjetteri, katolisisme og trolldom var tre like store onder. Han advarte mot å avlegge hekser et besøk ettersom hun hadde lært sine ritualer av munkene og djevelen selv, og at mennesker som oppsøkte hjelp hos hekser ville få deres sjeler fordømt.²⁶¹ Petter Dass deler oppfatningen til Palladius, når han forteller at det hjelper lite å bruke satans kunnskaper om naturen for å helbrede sykdom eller smerte, når man i prosessen mister sin sjel.

*Helbreder hand ved Hexers Konst,
At du din Sundhed faaer,
Da viid, hand gjør det ey omsonst,
Din Siæl i fare staar.*²⁶²

Disse versene omhandler hekser, naturlige kunster og djevelens manipulasjon av dem begge, og viser at dikterprestens oppfatninger er i tråd med samtidens demonologiske oppfatninger. Trollkvinnen ble ansett som den farligste av alle skapninger, ettersom hun og djevelen gikk inn i et gjensidig forhold. Djevelen lærte henne sorte kunster og i gjengjeld tjente hun hans sak, for trollkvinnen var djevelens representant i den jordiske verden.²⁶³ Trollkvinnene blir i Petter Dass' diktning omtalt som *heks*, et uvanlig begrep innenfor tidsperioden i Danmark-Norge. Som nevnt i første kapittel ble heks og hekseri aldri brukt i trolldomslovgivningen og sjeldent i dansk-norske rettspapirer. Det var ikke før mot slutten av 1600-tallet vi begynte å se oppkomsten og anvendelsen av begrepet i Danmark-Norge. I norske rettsprotokoller var det

²⁶⁰ Torben Brink, Niels Hemmingsens forståelse af trolldom - en nyvurdering, *Fortid og Nutid* nr. 2, 1993.

²⁶¹ Louise Nyholm Kallestrup, The Infected and the Guilty - On Heresy and Witchcraft in Post-Reformation Denmark, i Raisa Maria Toivo Louise Nyholm Kallestrup (red.), *Contesting Orthodoxy in Medieval and Early Modern Europe*, 2017. s. 238.

²⁶² Dass 2013. «Katekismesangene» (*De ti bud- Det andet bud*). s. 168.

²⁶³ Kallestrup 2009. s. 75.

første registrerte tilfellet fra 1672, hvor sorenskriveren i Idd og Marker brukte begrepet «hexerj» for å fortelle om fogden som «formaanede Birgitte Brønildtzdatter om hun wiste noget hexerj eller troldom».²⁶⁴ Hans H. Lilienskiold (1650-1703), Petter Dass' samtidige forfatterkollega, brukte også begrepene troldom og hekseri om hverandre i hans skrifter fra Finnmark. Begrepet ble mer utbredt i løpet av 1700-tallet, blant annet gjennom essayene og komediene til den dansk-norske forfatteren, Ludvig Holberg (1684-1754), hvor han skrev om «hexer», særlig i hans komedier fra 1720- og 1730-tallet. Først på 1800-tallet begynte *heks* å bli et vanlig ord i norsk dagligtale.²⁶⁵ Ettersom Katekismesangene trolig ble påbegynt allerede på 1680-tallet var Petter Dass blant de første i Norge som anvendte det moderne, tyske begrepet *heks*. Det tyder samtidig på at dikterpresten må ha hatt kjennskap til demonologiske ideer utenfor Skandinavia og forfølgelsen av trollfolk i resten av Europa.

Troldom og hekseri dekket betydningsmessig to engelske ord, *sozcery* som viste til skadebringende rituell magi og *witchcraft* som ble knyttet til ondskap og troldom som hadde djevelen som sentrum.²⁶⁶ De to norske begrepene handlet dermed om ond og skadevoldende troldom, hvor djevelen var inkludert. Slik jeg tolker det, bruker ikke Petter Dass betegnelsen om trollkvinner som har inngått djevlepakt, men om kloke koner og deres kunnskap om naturen og naturmedisin. Han demoniserer dermed deler av den folkelige kulturen og folketroen, i likhet med det protestantiske presteskapet over hele Europa. Utøverne av ulike former for hvit magi ble i samtiden omtalt som signere eller kloke koner, men dikterpresten omtaler de som hekser. Et begrep som ellers i Europa ble brukt om kvinner som utøvde skadevoldende troldom og inngikk i en pakt med djevelen. Petter Dass legger dermed nok en gang et demonologisk aspekt til grunn, når han anvender begrepet *heks* om utøvere av velgjørende former for magi.

4.5.3 Satan som illusjonsmaker

*Thi Satan Kappen veed at snoe
Hvor Veyret Føye vill,
At giøgle for dem paa Ham troe,
Det er hands daglig Spill.*²⁶⁷

Satans evne til illusjon og bedrag er et tema i «Nordlands Trompet», både i avsnittene om «Lapperne og Findene» og i omtalen av Nille-saken. Også i Katekismesangene kommer

²⁶⁴ Gunnar W. Knutsen, *Troldomsprosessene på Østlandet - en kulturhistorisk undersøkelse, Publikasjoner fra Tingbokprosjektet (trykt utg.)*, Oslo 1998. s. 160.

²⁶⁵ Hagen 2016. s. 46.

²⁶⁶ Willumsen 2013. s. 15.

²⁶⁷ Dass 2013. «Katekismesangene» (*De ti bud- Det andet bud*). s. 167.

dikterpresten inn på djevelens evne til å skape sansebedrag, og da først og fremst i hans forklaring av det andre bud og Fadervår. Innenfor den protestantiske demonologien var det bred enighet om at djevelen hadde evner til å lure og fortrylle mennesker på mange ulike måter. Det skapte utfordringer og usikkerhet, ettersom det var vanskelig å avgjøre hva som stammet fra Gud og hva som hadde sitt opphav fra djevelen. Problemet ble blant annet tatt opp av biskopen Jens Dinesin Jersin i hans bok *Om mirakler, tegn oc Openbaringer oc deris Udleggelse* (1631). I boken innrømte Jersin at djevelen ofte hadde en finger med i spillet, og fortalte at han var kjent for hans egenskaper til å manipulere mennesker ved hjelp av forskjellige tegn, samtidig som han var en mester i forstillelse og etterligning. Videre fortalte han at ettersom djevelen var en ånd kunne han påvirke menneskers sjel uten at de merket hans tilstedeværelse når han virket inne i deres hjerter og sinn.²⁶⁸ Det samme ligger til grunn når Petter Dass omtaler djevelens kunnskap og evne til å kontrollere og lure menneskers sinn, som er en del av hans «daglig Spill». I overenstemmelse med Jersin, omtaler også Petter Dass satan som en ånd. I den syvende sangen til Fadervår, forteller dikterpresten at:

*Tilmed er Dievelen en Aand,
Som Mennisken med haarde Baand
Og Fristelser beklemmer;
Nu blinder hand dem Sands og sind,
Nu skyder onde Tankker ind,
Nu hidser hand sin Lemmer,
Som et med hannem stemmer.*

*Nu løfter hand en stolter Krop
Paa Tindingen af Templet op
Med høy-indbildet Griller
Nu atter til Fortvilelsen
Nedstyrter en svar-modig hen,
Og med Vantroens Briller
Paa Næsen hannem spiller.²⁶⁹*

Han innleder med å fortelle at i tillegg til det faktum at mennesket selv handler i strid med Guds vilje, kan djevelen som en ånd blinde menneskers sinn og sjel. «Sin Lemmer» bruker Petter Dass som en betegnelse på mennesker som hører djevelen til, og er et uttrykk for hans dualistiske verdensforståelse. Mennesker hører til enten Jesu lemmer eller djevelens.²⁷⁰ Det er ikke bare naturen og naturelementene satan kan kontrollere, men også menneskers bevissthet.

²⁶⁸ Gilje m.fl. 2002. s. 232.

²⁶⁹ Dass 2013. «Katekismesangene» (*Fadervår-Den siuvende sang*). s. 429.

²⁷⁰ Haarberg 2013. Kommentarer (k4142) s. 991.

Djvelens illusjonsbedrag var også et tema i Kirkeritualet, i sjette kapittelet, tredje artikkel om «de besatte og dem, som i en eller anden måde plages af Djævelen eller hans onde redskab». Her ble prestene oppfordret til å utvise forsiktighet og tålmodighet i møtet med syke hvor djevelen kunne være involvert. Kirkeritualet tegnet et skille mellom det å være syk av naturlige årsaker og det å være syk som et resultat av djevelens illusjon. I tillegg trakk artikkelen en grense mellom mennesker som har blitt syk på grunn av djevelen og de som villig og vitende har inngått en pakt med ham. Kirkeritualet advarte prestene mot «Satans gøglespil», og berettet at han «tit forblinder menneskene, og således forvender deres sind og sanser at det de tænkte de se for deres øjne, er dog slet intet».²⁷¹ Hvis mennesker var offer for djevelens illusjon og bedrag skulle presten først spørre Gud om råd, for deretter å foreskrive bønn og faste. Uten de to sistnevnte vil ikke «sådanne djævle [...] fare ud».²⁷²

I de tre neste versene av dikterprestens forklaring til Fadervår, fortsetter han å fortelle om djevelens veldige makt og hva menneskene kan gjøre for å stå ham imot. I disse versene står Petter Dass frem som en ortodoks prest av sin tid, hvor han gir uttrykk for lutherske strømninger i samtiden.

*Thi hvo den Kiæmpe gaar imod,
Hand haver ey med Kiød og Blod
Og blotte Folk at fægte,
Men vældig Herrer stor af Magt,
Hvis Herredom er viit udstrakt
Og med u-tallig Knægte
sig Luft og Vand bemægte.*

*Saa ligger det os høylig an,
At vi her frem mod slig Tyran
Med Bønnens Vaaben træde,
Og bede Gud, Hand mod hans Vold
Med Ordets Sværd oc Troens Skiold
Os kraftig vil beklæde,
At vi i Gud os glæde.*²⁷³

Dikterpresten beskriver djevelen og hans onde ånder som «Herrer stor af Magt», som med sine slaver kan skaffe seg herredømme over både luft og vann. Versene refererer til ortodoksiens dualistiske verdensbilde, og motsetningen mellom Gud og djevelen som er i en kontinuerlig kamp mot hverandre. Djevelen er slik en mektig fiende fordi han forsøker å skade Guds skaperverk, og friste mennesker bort fra evig liv og frelse. Trolldom var djevelens

²⁷¹ Danmark og Norgis Kirke-Ritual, 1685. s. 232.

²⁷² Danmark og Norgis Kirke-Ritual, 1685. s. 233.

²⁷³ Dass 2013. «Katekismesangene» (*De ti bud- Det andet bud*). s. 430.

redskap til å lokke og manipulere mennesker. Hva kan man så gjøre for å bekjempe en slik ondskap og mektig fiende? Fullstendig i tråd med ortodoksiens grunntanker, forteller Petter Dass at menneskene må sette sin lit til «Bønnens Vaaben». For å kunne stå imot satan og hans fristelser, må menneskene ta i bruk bønnen med «Ordets Sværd» og «Troens Skiold». De to sistnevnte betegnelsene refererer til Skriften, Guds egne ord til oss og den kristne tro og lære. Således refererer dikterpresten til protestantenes overbevisning om at eneste motmidler mot mørke makter var bønnen og Skriften.

4.6 Katekismesangene som historisk og idéhistorisk kilde

*De ti GUDs Bud, Bøn og vor Christelig Tro,
Og GUDs Sacramenter beregnede to,
Sligt sømmer GUDs Helgen at øve,
Saa bliver den Bog Catechismus forgyldt,
Og hermed har Folk den Befaling opfyldt,
At viise sin Christendoms prøve.²⁷⁴*

«Nordlands Trompet» er et topografisk hyllingsdikt, som tidligere nevnt, som har og kan bli brukt som en historisk kilde. Diktverket har et innhold som viser til samtidige hendelser og forhold, og kan således bli brukt som en beretning innenfor visse betingelser. Samtidig kan diktverket også bli brukt som levning for å fortelle om dikterpresten og opphavssituasjonen. Katekismesangene er religiøs diktning, og er dermed lite egnet som berettende kilde. Når vi bruker en kilde som beretning er vi interessert i hva kilden konkret kan fortelle om en hendelse, og ulike forhold og omstendigheter. Det handler om kildens evne til å beskrive den fortidige virkeligheten riktig og sannferdig. Ettersom Katekismesangene handler om en redegjørelse av katekismens hoveddeler på vers, gir den ikke innsikt i verken hendelser, forhold eller omstendigheter i fortiden. Det er dermed utelukket å bruke Katekismesangene som beretning. Men til en viss grad belyser sangene aktuelle problemområder i samtiden, som eksempelvis kampen mot den hvite magien, som får betydning for vår forståelse av samtidens mentalitet. Dermed egner Katekismesangene seg å bruke som levning, for å fortelle om dikterpresten, opphavssituasjonen og samtidige strømninger, og ikke minst, hans intellektuelle forståelseshorisont, inkludert hans trolldomsoppfatning.

En av Iddengs tilnæringsmåter for å bruke litteratur som levning tar utgangspunkt i hva teksten kan fortelle om forfatteren, hans sosiale ståsted og samtiden.²⁷⁵ Med utgangspunkt i problemstillingen blir det for min del relevant å se nærmere på samspillet mellom teologisk

²⁷⁴ Dass 2013. «Katekismesangene» (*Innledende tekster*). s. 146

²⁷⁵ Iddeng 2005. s. 435.

ståsted, religiøs dikting og historisk virkelighet. Det er tre forhold som virker innenfor sine kontekster, samtidig som de gjensidig påvirker hverandre.

Gjennom sin utdanning ved latinskolen i Bergen og universitetet i København, fikk dikterpresten opplæring i den rette lutherske lære. Ortodoksiens strømninger og normer er tilstedeværende i hele hans forfatterskap. Men det er i Petter Dass' religiøse dikting ortodoksiens hovedmål gjør seg særlig gjeldende, nemlig å befeste den lutherske tro innad og bekjempe vranglære utad. I tråd med lutheranernes konfesjonelle rammer, går dikterpresten hardt ut mot alle former for religiøse avvik. Han advarer både mot katolikker og kalvinister, og tar sterk avstand fra deres religiøse standpunkter og overbevisninger. Men de som representerer det største religiøse avviket for dikterpresten, er naturligvis trollfolk. Det protestantiske trolldomssynet ligger til grunn for dikterprestens vers om trolldom og hvit magi. Allerede med bibelen kom kirkens fordømmelse av trollfolk, hvor det i Andre Mosebok heter at «En trollkvinne skal du ikke la leve». ²⁷⁶ Det er et klart og tydelig påbud, som vi finner igjen flere steder i dikterprestens Katekismesanger. Petter Dass bruker kontinuerlig «Du skal» for å instruere og formane sine sognebarn. I henhold til trolldom forteller dikterpresten at «Du skal og uden ald forskiel» utrydde signere, trollfolk, og spåmenn- og koner, samt at «Du skall ey» spørre disse gruppene av syndere om råd. Påbudene og den formanede tonen tar utgangspunkt i genren som Katekismesangene representerer.

Som nevnt i 4.2 tilhører katekismen genren av pedagogiske og didaktiske tekster. Sangene skulle oppfylle elementære opplæringsbehov, og barn og unge skulle tilegne seg den kristne troen gjennom sang. Katekismesangene er dermed beregnet på et annet publikum enn «Nordlands Trompet», som først og fremst var tiltenkt et lærd og embetsmessig samtidspublikum i Danmark-Norge. Det påvirker både hensikten og formen på diktverket. Ettersom Katekismesangene var skrevet for barn, unge og folk flest, har de naturligvis en annen form, hensikt og tiltale enn «Nordlands Trompet». Katekismesangene er skrevet på vers, med enderim som gjør det lett å huske. ²⁷⁷ Formen på sangene henger sammen med virkningshistorien, hvor verket ble særlig populært utover 1700-tallet med 44 nye opplag. Dikterpresten skriver enkelt og direkte, og bruker rim og sang for å innprente den nødvendige kristendomsopplæringen hos tilhørerne.

Til tross for at Luthers lille katekisme forutsatte leseferdighet, var det en ferdighet som de fleste av allmuen på 1500-tallet manglet. Men etter hvert ble fokuset flyttet over til muntlig

²⁷⁶ 2 Mos, 22,18.

²⁷⁷ Det er vanlig å skille mellom ulike typer enderim. Katekismesangene veksler mellom det som heter parrim (aabb) og kryssrim (abab).

tilegnelse. Resens *Om Børnelærdoms Visiatz* fra 1627 vektla nødvendigheten av å ta teksten til sitt hjerte gjennom muntlig tilegnelse og av å kunne fremsi eller «lese» den for presten.²⁷⁸ Praksisen på 1600-tallet ble dermed utenat læringen av katekismen. Petter Dass' katekismesanger forutsetter en situasjon hvor én lesekyndig person kan formidle tekstens innhold til flere, enten presten eller et familiemedlem. Det forutsetter dermed både skriftlighet og muntlighet, og i tråd med katekismens opprinnelige betydning, er også Petter Dass' Katekismesanger skrevet for muntlig instruksjon. Han forteller selv i de innledende tekstene at barn og unge «naar de have lært sin Catechismi Bog læsendes, ville siden venns til at lære den samme Sjungendes».²⁷⁹ Barn og ungdom skal altså bli innlært i den kristne troen ved at en forsanger får følge av tilhørerne som etter hvert selv vil delta aktivt i sangen.²⁸⁰

Det er ikke bare formen på sangene som skiller seg fra «Nordlands Trompet». Tonen og tiltalen i sangene er gjennomgående formanende og streng, og han kommer med både advarsler og påbud. Petter Dass påbyr å utrydde utøvere av trolldom og ulike former for velgjørende magi, og påbyr folk fra å ta kontakt med og søke hjelp hos slike mennesker. Dikterpresten advarer også mot heksers kunnskaper, samt mot satans naturinnsikt og evne til illusjon og bedrag. Etter forordningen av 1617 fulgte en differensiering av trolldomsbegrepet, som sørget for at utøvere av hvit magi ikke lengre ble idømt dødsstraff. Til tross for dette fortsatte kriminaliseringen av folketroen utover hele 1600-tallet, som kommer til uttrykk blant annet gjennom Petter Dass sin diktning. I Katekismesangene går han svært hardt ut mot den folkelige, hvite magien som alltid har eksistert blant lokalbefolkningen. Han tar avstand fra alle former for velgjørende magi, som han mener er en synd og forbrytelse i like stor grad som trolldom med djevlepakt.

Dikterprestens holdning ovenfor trolldom og hvit magi, gjør det naturlig å stille spørsmålet om hvorvidt han var vitne til trolldomsforfølgelse i Helgeland fogderi. Som nevnt i første kapittel, hevdet forfatter Karsten Alnæs at Petter Dass fikk oppleve mange heksebål i løpet av sitt liv. Trolldomssakene som har blitt belyst så langt i avhandlingen, både de knyttet til samisk trolldomskunst, hvit magi og trolldom, foregikk enten før eller etter dikterprestens levetid. Til tross for at ingen av sakene er fra Petter Dass' tid, har jeg valgt å trekke de frem av to årsaker. For det første gir trolldomssakene fra Helgeland et innblikk i fogderiet hvor Petter Dass hadde sitt liv og virke, og viser en tilknytning mellom lokalsamfunnet og dikterprestens trolldomsoppfatning. For det andre har jeg valgt disse sakene, fordi det ikke

²⁷⁸ Haarberg 2013. s. 36.

²⁷⁹ Dass 2013. «Katekismesangene» (*Innledende tekster*). s. 150.

²⁸⁰ Haarberg 2013. s. 42.

eksisterer kildebelegg for trolldomssaker fra 1646/47-1707 på Helgeland, årene hvor dikterpresten var i live. De siste trolldomssakene som endte med dødsdom var i 1641, og sakene knyttet til hvit magi og samisk trolldomskunst er alle fra 1700-tallet og etter Petter Dass' død. Men situasjonen ville trolig vært annerledes hvis kildematerialet fra Helgeland hadde vært bevart, og vi ville nok hatt flere trolldomssaker enn de vi har kjennskap til i dag. Kanskje noen også fra Petter Dass sin tid. Nordland er et av fylkene som har dårligst dekning av kilder om trolldomssaker, samtidig som trolldomssakene er få i antall i forhold til eksempelvis Finnmark eller Rogaland.²⁸¹ Men den geografiske fordelingen ville sett annerledes ut hvis kildematerialet hadde vært bedre bevart i fylkene med dårlig dekning, og prosessantallet ville vært betydelig høyere de fleste steder, ifølge Næss.²⁸² Det er snakk om en positiv korrelasjon mellom bevart kildemateriale og antall trolldomssaker.

Petter Dass' oppfatning av trolldom og hvit magi, og hans fordømmende og formanende tale ovenfor det tiltenkte publikummet i Katekismesangene får det til å virke som han var vitne til utbredt trolldomsutøvelse og trolldomsforfølgelse. Det er en mulighet for at det har foregått trolldomssaker på Helgeland i løpet av Petter Dass sin tid, som kan forklare hans avstand fra og fordømmelse av trolldomsutøvelse. Men realiteten er at etter 1680 var trolldomsprosessene på markert tilbakegang, både i Norge og i flere andre europeiske land. Det er også i løpet av 1680-årene at Petter Dass begynner på arbeidet som senere skal bli til hans Katekismesanger. Ved overgangen til 1700-tallet fant det sted en betydelig mentalitetsendring, og demonologien var på vikende front. Allerede i 1691 kritiserte den nederlandske teologen Balthasar Bekker samtidens tro på trolldom og djevlebesettelse, og de juridiske og teologiske betingelsene for trolldomsprosessene.²⁸³ Til tross for at samtidens mentalitet begynte å bevege seg i en ny retning, bygger dikterpresten fra Alstahaug fremdeles på trolldomsforestillinger fra 1500-tallet. Peder Palladius (1503-1560) uttalte at utøvere av hvit magi og trolldom burde møte sin skjebne ved bålbrann, en holdning som Petter Dass også gir uttrykk for i Katekismesangene. Djevelens betydelige naturkunnskap var et sentralt tema hos Niels Hemmingsen (1513-1600), som også gjør seg gjeldende i dikterprestens religiøse diktning. Hemmingsen representerte det protestantiske synet på demonologi, som satte likhetstegn mellom trolldom og hvit magi. Det er dette synet som danner grunnlaget for Petter

²⁸¹ Foruten om Nordland har også fylkene Troms, Aust-Agder, Nord-Trøndelag, Telemark, Vestfold og Buskerud manglende kilder til trolldomsprosesser. Se diagram Næss 1982. s. 22.

²⁸² Næss 1982. s. 20.

²⁸³ Gilje m.fl. 2002. s. 260.

Dass' trolldomsoppfatning, men dikterpresten går lengre i fordømmelsen av den hvite magien enn Hemmingsen gjorde.

Petter Dass attribuerer utøvere av hvit magi og trolldom de samme evnene og slår fast at de alle burde bli dømt til ild og bål. Det er ingen tvil om at utøvelse av hvit magi var et onde og en synd i Hemmingsens trolldomssyn, men hans straffetiltak var overraskende mildt i motsetning til det dikterpresten og Peder Palladius krevde. Ifølge Hemmingsen skulle presten belære synderen og la ham gå bort i fred, hvis han viste anger og lovde bedring. Men først når synderen ikke viste tegn til forbedring eller omvendelse, skulle presten ta saken videre til verdslige øvrigheter.²⁸⁴ Straffen som Hemmingsen la til grunn for utøvelse av hvit magi, er svært skånsom i forhold til samtidens lovgivning og trolldomsoppfatning. På akkurat det punktet står Hemmingsen i et motsetningsforhold til sin samtid, akkurat som Petter Dass gjør århundret etter når han krever bålbrann for en forbrytelse som i lovens øyne er mindre alvorlig enn det dikterpresten gir uttrykk for.

Kombinasjonen av teologisk ståsted, religiøs diktning og historisk virkelighet er det som danner grunnlaget for trolldomssynet til Petter Dass. Tekstutdragene fra Katekismesangene viser oppfatningene og tankene til en streng og myndig prest som følger sentrale lutherske strømninger. Petter Dass var opplært i samtidens ortodoksi, som kom til å danne selve fundamentet for hans religiøse diktning. I tråd med ortodoksien tok dikterpresten avstand fra alt som gikk imot lutheranernes definisjon av *den rette lære*. Det dreide seg om å forsvare teologiske standpunkter på den ene siden, og å disiplinere og kontrollere lokalbefolkningen på den andre. I perioden som Petter Dass dikter innenfor, var det et tydelig skille mellom «høy» og «lav» kultur i Norge, hvor dikterpresten sto i en mellomposisjon. Prester var en del av tidens intellektuelle, som hadde solide røtter i folkekulturen, samtidig som de hadde kontakter med det som eksisterte av høykultur i form av latinskoler, domkapitler og universiteter.²⁸⁵ Høykulturen som Petter Dass tilegnet seg gjennom latinskolen i Bergen og teologistudiet i København, ble formidlet videre til lokalbefolkningen fra prekestolen. Gjennom preken og katekismeopplæring formidlet dikterpresten den rette lære og den protestantiske demonologien til sine sognebarn. Gjennom sine Katekismesanger forteller Petter Dass om heksers kunnskaper, djevelens veldige makt og hans evne til illusjon og bedrag. Hans trolldomssyn skiller seg fra lokalsamfunnets oppfatning av magi, med deres folkemedisin og folketro. Dikterpresten formidler ikke bare et intellektuelt trolldomssyn, men han fordømmer den folkelige magien og formaner sine sognebarn til å avstå fra slike synder.

²⁸⁴ Brink 1993. s. 122.

²⁸⁵ Gilje m.fl. 2002. s. 13.

Men dikterpresten går lenger i fordømmelsen av hvit magi enn flere av sine samtidige, når han erklærer at signere og spåmenn- og koner burde havne på bålet slik som trollfolk. Han forsvarer tradisjoner og idestrømninger innenfor den protestantiske demonologien som Peder Palladius og Niels Hemmingsen representerte på 1500-tallet. Mot overgangen til 1700-tallet endret synet på troldom og magi seg, og mentaliteten beveget seg i retning av rasjonalitet og fornuft. Men det eksisterer ingen troldomsskepsis i nordlandsprestens diktning. Petter Dass var således en representant for et troldomssyn på vikende front når han satt på Alstahaug og forfattet sine Katekismesanger mot slutten av 1600-tallet.

Kapittel 5: Avslutning

5.1 Oppsummering av problemstillinger

Hovedmålet med denne avhandlingen har vært å drøfte Petter Dass sin oppfatning av trolldom og hvit magi, gjennom å undersøke to av hans hovedverk, «Nordlands Trompet» og Katekismesangene. Petter Dass virket innenfor andre halvdel av 1600-tallet, som var kjennetegnet av en sterk statsmakt, disiplinering av befolkningen og ideologisk ensretting. I 1660 begynte dikterpresten ved latinskolen i Bergen, hvor han fikk sitt første møte med den lutherske ortodoksien. Seks år senere gikk veien videre til København og det teologiske fakultet, hvor Petter Dass avla presteeksamen. I København fikk han kjennskap til fremtredende teologer som Jesper Brochmand, Niels Hemmingsen og Peder Palladius og deres syn på trolldom. Den lutherske ortodoksien og den protestantiske demonologien kom til å danne selve fundamentet for dikterprestens trolldomssyn.

Petter Dass sitt syn på trolldom og hvit magi bygger i stor grad på eksisterende forestillinger. Han er lite original i sine beskrivelser av samisk trolldomskunst, og han har hentet flere ideer fra Olaus Magnus og særlig Peder Claussøn Friis. En av de få originale beskrivelsene, er omtalen av gand som Beelzebubs fluer. Petter Dass legger gjennomgående djevelen til grunn for å forklare samenes trolldomskyndighet, og han indikerer en implisitt pakt mellom djevelen og samene. De mange trolldomskunstene som dikterpresten beskriver, har et kjønnsrelatert aspekt, hvor han knytter dem til samiske menn.

I Katekismesangene, hvor hovedfokuset ligger på den hvite magien, står dikterprestens diktning frem som et ekko av etterreformatoriske, danske teologer. Han er innholdsmessig mye lik Palladius og Hemmingsen, særlig i forståelsen av satans naturinnsikt, samt synet på signere og de som søker hjelp hos slike mennesker. Petter Dass har adaptert et trolldomssyn fra tidlige reformatorer hvor han sidestiller trolldom med den hvite, velgjørende magien. Han spiller således tilbake på forordningen av 1617 og dens omtale av hvit magi som «trolfolkis første alfabet». Det var de velgjørende formene for magi som forordningen hevdet var menneskers første befatning med det overnaturlige, og således opphavet og begynnelsen på trolldommens avguderier. Dikterpresten deler samme oppfatning, og når han forteller om den hvite magien, fokuserer han i stor grad på hekser, en betegnelse som hadde et klart demonologisk aspekt. Hekser ble brukt som begrep om kvinner som hadde et gjensidig forhold med djevelen, hvor han lærte dem trolldom og skadevoldende magi. Dikterpresten bruker ikke betegnelsen hekser om trollkvinner, men om signere og kloke koner som utøvde

velgjørende former for magi. Han demoniserer deler av den folkelige kulturen, og legger djevelen til grunn som årsaksforklaring. Petter Dass sin diktning om trolldom er ofte knyttet til kjønn, men i motsetning til samisk trolldomskunst, som er knyttet til menn, er den hvite magien i Katekismesangene knyttet til kvinner. Han har et restriktivt syn på hvit magi, som gjennomgående kommer til uttrykk i både «Nordlands Trompet» og Katekismesangene. Når han uttaler seg om trolldom og hvit magi er det som en konservativ prest, og ikke som en nytenker.

Til tross for dikterprestens beskrivelser av trolldom og hvit magi, eksisterer det ikke kildebelegg for trolldomssaker på Helgeland i Petter Dass' levetid, som diskutert i 4.5. Selvsagt er det en mulighet at dikterpresten opplevde trolldomsforfølgelse i Helgeland fogderi, men uten bevart kildemateriale er det umulig å fastslå med sikkerhet.

Drøftingen rundt litteratur som historisk kilde, har avdekket interessante aspekter. «Nordlands Trompet» har blitt brukt som beretning, og kan bli brukt som en historisk kilde, innenfor visse betingelser. Begge diktverkene egner seg nok likevel best å bruke som levning til idéhistorie, for å gi innsikt i samtidens normer, mentalitet og strømninger. Historisk kontekst, forfatter og tekst som fortolkningsfaktorer har dannet avhandlingens premiss for å søke mening i diktverkene. Men selv å bruke diktverkene som levninger, stiller krav til oss som historikere. Som drøftingen i 3.6 og 4.5 har vist, vil budskapet til forfatteren, hans tiltenkte publikum og opphavssituasjonen påvirke diktverkene og følgende vår oppfatning av dem. Det er gjennom å bruke diktverkene som levning at vi får kjennskap til dikterprestens oppfatning av trolldom og hvit magi, og det er nettopp denne anvendelsen som er av interesse.

5.2 Norsk demonologi på vers og rim

Denne avhandlingen avleder spørsmålet, hvorfor er det viktig å studere dikterpresten fra Alstahaug og hans trolldomssyn? Det har sammenheng med den historiske perioden som Petter Dass dikter innenfor, hvor Norge var i periferien i både politisk, intellektuell og kulturell forstand. Norge var underordnet Danmark i en politisk union, hvor vi verken hadde egen konge, eget riksråd eller universitet. Biskoper og teologer representerte de viktigste intellektuelle aktørene, og sentrum for idéutvekslingen lå i København.²⁸⁶ Universitetet i København sto frem som monarkiets dominerende lærde høyskole, og de fleste av boktrykkeriene var konsentrert rundt København. Det var også her den ledende biskopen i monarkiet, biskopen av Sjælland, befant seg. Det skapte utfordringer for norske forfattere for

²⁸⁶ Gilje m.fl. 2002. s. 11.

å få utgitt sine verker, ettersom størsteparten av utgivelsene i monarkiet ble utgitt av danske intellektuelle. Naturligvis fikk dette også betydning for utgivingen av teologiske utgivelser med demonologisk innhold.

De fleste av samtidens intellektuelle som har blitt tatt opp i denne avhandlingen var knyttet til Danmark og hovedstaden på en eller annen måte. Jesper Brochmand, Niels Hemmingsen, Peder Palladius, Hans Poulsen Resen og Jens Dinesin Jersin hadde enten professorat ved universitetet i København eller embete som superintendent av Sjælland, og i noen tilfeller begge deler. Disse mennene var blant de mest fremtredende teologene på 1500- og 1600-tallet, og representerte ulike sider ved samtidens syn på trolldom og hvit magi. Dansk trolldomsforskning har en enorm fordel, ettersom de har mange teologer hvis utgivelser gir innblikk i ulike aspekter ved samtidens trolldomsoppfatning. Situasjonen for Norge er annerledes. Gjennom hele dansketiden var Norge i en periferi, og vi hadde langt færre intellektuelle enn danskene som uttalte seg om trolldom på 1500- og 1600-tallet.

Petter Dass står således i en spesiell posisjon, og han er én av de få nordmenn som uttaler seg om trolldom og hvit magi på 1600-tallet. Foruten om dikterpresten, var trolldom et tema i utgivelsene til norske forfattere som eksempelvis Peder Claussøn Friis (1545-1614), Hans H. Lilienskiold (ca.1650-1703) og Jørgen Erikssøn (1535-1604). De nevnte forfatterne hadde ulike tilnærminger til trolldom. Friis fokuserte på samisk trolldomskunst, Lilienskiold konsentrerte seg om rettssaker mot mennesker anklaget for i Finnmark og Erikssøn baserte seg på skrifter av andre reformatorer. Friis, Lilienskiold og Erikssøn gir et innblikk i samtidens trolldomssyn, men dikterpresten fra Alstahaug representerer en særegen innfallsvinkel til 1600-tallets oppfatning og forståelse av trolldom.

Gjennom sine diktverk gir han uttrykk for hans egne tanker om trolldom og hvit magi på vers og rim. Totalt sett er trolldom et marginalt fenomen i diktingen, men i både «Nordlands Trompet» og Katekismesangene er trolldomselementet til stede. Det som er interessant, er at vi har to ulike diktverk som begge tar opp dette med trolldom og hvit magi. Diktverkene tilhører ulike sjangre og henvender seg til ulike grupper, men likevel er trolldom tilstedeværende i begge verk. I «Nordlands Trompet» beskriver dikterpresten samenes livsførsel og tro, og han gir sine likemenn, embetsstanden, et innblikk i «den Lappiske Slægt[s]» mange trolldomskunster. Katekismesangene fokuserer på den hvite magien, og Petter Dass formaner sine sognebarn om å unngå slikt avguderi.

Dikterpresten bygger som sagt, store deler av sin trolldomsoppfatning på eksisterende forestillinger, som kommer til uttrykk i både «Nordlands Trompet» og Katekismesangene. Hans dikting er tillempet dansk-norske forhold, med et solid fundament i luthersk ortodoksi

og protestantisk demonologi. Men selv om han er lite original i sitt trolldomssyn, gjør han sine beskrivelser av trolldom og hvit magi på sin særegne måte. Han uttaler seg på vers og rim, og gir uttrykk for sin egen trolldomsoppfatning i poetisk form. Petter Dass er dermed en enestående kilde og en annerledes innfallsvinkel til samtidens mentalitet, tidsånd og religiøse strømninger. Gjennom hans verdslige og religiøse diktning får vi et unikt innblikk i norsk trolldomsoppfatning, i en periode hvor vi har få samtidige kilder om temaet, i motsetning til Danmark med deres universitet, boktrykkerier og ledende teologer.

Samtidig står Petter Dass i en interessant mellomposisjon. Han er både europeer og nordlending, internasjonal og regional, og en representant for både «høy» og «lav» kultur. Han har et trolldomssyn som tar utgangspunkt i rådende europeiske og internasjonale strømninger som han formidler videre som prest til sitt regionale og nordlandske publikum. Dikterpresten står mellom høykulturen på ene siden, med dens ortodoksi og protestantiske demonologi, og lavkulturen på den andre siden, kjennetegnet av folketroen og den hvite magien. Det er nettopp denne mellomposisjonen til dikterpresten som danner det særegne utgangspunktet for hans trolldomssyn.

Det er følgelig verdifullt å bruke nordlandspresten som innfallsvinkel for å kunne drøfte trolldomsoppfatninger i Norge i andre halvdel av 1600-tallet. Hans virke som sogneprest står i relasjon til det han skriver om trolldom og hvit magi, og han står frem som en representant for den norske prestestanden. Petter Dass er ikke bare en av få norske intellektuelle, men en av få prester som uttaler seg om trolldom og hvit magi. Nordlandspresten gir oss dermed et innblikk i både de intellektuelles og geistlighetens trolldomssyn innenfor tidsperioden. «Nordlands Trompet» og Katekismesangene står dermed frem som unike og betydningsfulle kilder til samtidens syn på trolldom og hvit magi.

5.3 Veien videre

Det har vært skrevet lite om Petter Dass og hans forhold til trolldom og hvit magi, og målet med denne avhandlingen har vært å se mer inngående på hans trolldomssyn slik det kommer til uttrykk gjennom «Nordlands Trompet» og Katekismesangene. Jeg har valgt å se på diktverkene i relasjon til samtidige forhold i Danmark-Norge, og regionale forhold på Helgeland. For å kunne gjøre undersøkelsen har arbeidet bestått av analysering av diktverkene, samt behandling av samtidige og relevante kilder. Den mangelfulle kildesituasjonen for Helgeland har skapt utfordringer i arbeidet med å belyse regionale forhold, og da særlig i henhold til trolldomssaker og lokalbefolkningens oppfatning av trolldom og magi.

Petter Dass og hans verdslige og religiøse diktning er en annerledes innfallsvinkel for å analysere trolldomsoppfatninger på 1600-tallet. Det er mye som kunne ha vært tatt med i denne avhandlingen, men med 75 sider til rådighet er man tvungen til å foreta et utvalg. Jeg har valgt å fokusere på to diktverk, men Petter Dass sitt forfatterskap inneholder flere verk som kunne blitt brukt i arbeidet med dikterpresten og hans trolldomssyn. Flere av hans leilighetsdikt belyser hans djevelsyn, hvor han ved flere anledninger omtaler satan og hans veldige makt. «Bibelsk visebok» kunne også blitt brukt for å se nærmere på hvit magi og de menneskene som søker råd hos kloke koner og signere. I «Bibelsk visebok» gjendikter Petter Dass flere av fortellingene fra Det gamle testamente, hvor særlig gjendiktingen av *Om Trolldqvinden i Endor* er av interesse. Det er med andre ord mye som fremdeles kan bli brukt i et videre arbeid med dikterpresten og hans trolldomsoppfatning. Dersom nye kilder fra Helgeland skulle dukke opp, vil de kunne gi utfyllende informasjon om lokale forhold som dikterpresten virket innenfor. Til slutt, vil selvsagt nye studier og større kildetilgang kunne belyse dikterprestens oppfatning av trolldom og hvit magi ytterligere.

Kilder og litteratur

Utrykte kilder:

Riksarkivet i Oslo.

Rentekammeret.

Lensregnskaper for Nordlandenes len 1618-1619 pk.10, 1640-1641 pk.32.

Statsarkivet i Trondheim.

Helgeland Sorenskriveri.

Helgeland justisprotokoll nr.15 1753-1756 fol 449b.

Trykte kilder:

Danmark og Norgis Kirke-Ritual. Trykt av Joachim Schmedtgen. København. 1685.

Kong Christian den fjerdes recess av 1643. Et opptrykk av V.A. Sechers utgave i femte bind av boken *Corpus Constitutionum Daniæ*. Norsk historisk kjeldeskrift-institutt. Den rettshistoriske kommisjon, Oslo. 1981.

Kong Christian den femtes Norske Lov med kongeloven 1665. Universitetsforlaget. Oslo. 1982.

Willumsen, Liv Helene. *Trolldomsprosessene i Finnmark – et kildekrift.* Statsarkivet i Tromsø Skald. Tromsø. 2010.

Lilienskiold, Hans Hanssen. *Finnmark omkring 1700 – bind II – Lilienskiolds Speculum Boreale. I*, bind IV i O. Solberg (red.), *Nordnorske samlinger utgitt av etnografisk museum IV*. A. W. Brøggers boktrykkeri, Oslo. 1942.

Visuelle kilder:

Maleri som angivelig skal forestille Petter Dass i Melhus kirke, Melhus, Sør-Trøndelag.

(1684) [digitalisert fotografi]. Tilgjengelig fra:

<https://media.snl.no/system/images/2557/standard_Dasspetter_bilde.jpg> [Hentet 26. april 2017].

Tittelblad fra København-utgaven av «Nordlands Trompet». (1739) [digitalisert fotografi].

Tilgjengelig fra:

<<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/d/df/Tittelbladtrompet.jpg/20px-Tittelbladtrompet.jpg>> [Hentet 26. april 2017].

Sorenskriverens tegning av gand etter Per Nilsens beskrivelse. (1756) [digitalisert utklipp].

Tilgjengelig fra: Helgeland justisprotokoll nr.15 1753-1756 fol 449b.

Tittelblad fra førsteutgaven av Katekismesangene. (1715) [digitalisert fotografi].

Tilgjengelig fra:

<<http://www.bokselskap.no/wp-content/uploads/2013/11/Tittelblad.jpg>> [Hentet 26. april 2017].

Petter Dass tekster:

- Dass, Petter. *Samlede verker – Nordlands Trompet: Leilighetsdikting*, bind I i Kjell Heggelund og Sverre Inge Apenes (red.). Gyldendal, Oslo 1980.
- Dass, Petter. *Katekismesanger*. Historisk-kritisk utgave ved Jon Haarberg. Det norske språk- og litteraturselskap i samarbeid med Nasjonalbiblioteket, Oslo 2013.

Litteratur:

- Helgeland historie - bind II 1030-1537* i Birgitta Berglund (red.). Helgeland Historielag, Mosjøen 1994.
- Helgeland historie - bind III 1537-1840* i Sten Rino Bonsaksen (red.). Helgeland Historielag, Mosjøen 2011.
- Helgeland historie - bind IV 1537-1840* i Sten Rino Bonsaksen (red.). Helgeland Historielag, Mosjøen 2015.
- Alm, Ellen Janette, "Da Djevelen kom til Danmark og Norge", *Ottar* nr. 1 - Hekseprosesser og trolldom, 2001.
- Alm, Ellen Janette, "Gand (Upublisert artikkel)", 2017.
- Alm, Ellen Janette, *Statens rolle i trolldomsprosessene i Danmark og Norge på 1500- og 1600-tallet - En komparativ undersøkelse*, Universitetet i Tromsø 2000.
- Alnæs, Karsten, *Historien om Norge - bind II Under fremmed styre*. Gyldendal, Oslo 1997.
- Andersen, Espen, "Sentral og verdslig administrasjon 1537-1840", i Sten Rino Bonsaksen (red.), *Helgeland historie - bind IV 1537-1840*. Helgeland Historielag, Mosjøen 2015.
- Bergsland, Knut, "Samiske perspektiver i Helgelands historie", i Birgitta Berglund (red.), *Helgeland historie - bind II 1030-1537*. Helgeland Historielag, Mosjøen 1994.
- Brink, Torben, "Niels Hemmingsens forståelse af trolldom - en nyvurdering", *Fortid og Nutid* nr. 2, 1993.
- Brovoll, Asle K., *Alstahaug kirke - en kulturskatt*. A.K. Brovoll, Alstahaug kirke, Alstahaug 1999.
- Clark, Stuart, *Thinking with demons - the idea of witchcraft in early modern Europe*. Oxford University press, Oxford 1997.
- Dalen, Ingebjørg Aamlid, *Ei tjenestejente, to prester og ett spøkelse - en undersøkelse av trosforestillinger, rettspraksis og resepsjonshistorie i Nille-saken fra Steigen 1687–88*, Universitetet i Tromsø 2011.
- Dyrvik, Ståle, *Truede tvillingriker 1648-1720, Danmark-Norge bind III 1380-1814*. Universitetsforlaget, Oslo 1998.
- Eggertsdóttir, Margrét og Jon Haarberg, "Fiskenes lovsang – Stefán Ólafssons (1618-1688) ukjente gjendiktning av «Herre Gud, ditt dyre navn og ære»", *Edda* nr. 03/2010, 2010.
- Elstad, Åsa og Alan Hutchinson, *I Amtmandens dager, Nordlands historie bind II*. Fagbokforlaget, Bergen 2015.
- Elsvatn, Leif, "Samenes plass i Helgelands historie", i Sten Rino Bonsaksen (red.), *Helgeland historie - bind III 1537-1840*. Helgeland Historielag, Mosjøen 2011.
- Fladby, Rolf, *Hvordan Nord-Norge ble styrt - nordnorsk administrasjonshistorie fra 1530-åra til 1660, Skrifter*. Universitetsforlaget, Tromsø 1978.
- Friis, Peder Claussøn og Gustav Storm, *Samlede Skrifter*. Trykt hos A. W. Brøgger, Kristiania 1881.
- Gilje, Nils, "Djevelen står alltid bak", i Bjarte Askeland og Jan Fridthjof Bernt (red.), *Erkjennelse og engasjement - minneseminar for David Roland Doublet (1954-2000)*. Fagbokforlaget, Bergen 2002.
- Gilje, Nils og Tarald Rasmussen, *Tankeliv i den lutherske stat* i Øystein Sørensen og Trond Berg Eriksen (red.), *Norsk idéhistorie bind II*. Aschehoug, Oslo 2002.

- Haarberg, Jon, *Historisk-kritisk utgave av Katekismesangene - en innledning*. Det norske språk- og litteraturselskap i samarbeid med Nasjonalbiblioteket, Oslo 2013.
- Hagen, Rune Blix, "Beelzebubs fluer", i Sigmund Nettet (red.), *Herr Petter 350 år - et festskrift fra Universitetet i Tromsø*. Ravnetrykk Nr. 13, Tromsø 1997.
- Hagen, Rune Blix, *Dei europeiske trolldomsprosessane, Utsyn & innsikt*. Samlaget, Oslo 2007.
- Hagen, Rune Blix, *Hekser - fra forfølgelse til fortryllelse*. Humanist forlag, Oslo 2003a.
- Hagen, Rune Blix, "Hekser som kloke koner. Lykkebringende og helbredende magi i trolldomssaker fra Nord-Norge", *Arkivmagasinet* nr. 3/03, 2003b.
- Hagen, Rune Blix, "Trolldomsforfølgelse i Nord-Norge på 1600-tallet", *Ottar* nr. 1 - Hekseprosesser og trolldom, 2001.
- Hagen, Rune Blix og Aage Solbakk, *Samer er trollmenn i norsk historie - trolldomsforfølgelsene av samer*. ČálliidLágáduš, Kárášjohka 2005.
- Hansen, Kåre, "Hva er Helgeland?", i Sten Rino Bonsaksen (red.), *Helgeland historie - bind III 1537-1840*. Helgeland Historielag, Mosjøen 2011.
- Hansen, Kåre, "Maleriet av Petter Dass i Melhus kirke?", i Per Smørvik (red.), *Årbok for Helgeland 2002*. Helgeland Historielag, Mosjøen 2002.
- Hansen, Kåre, *Petter Dass - mennesket, makten og mytene*. K. Hansen, Sandnessjøen 2006.
- Hansen, Lars Ivar, *Astajord bygdebok II - Astafjord ca. 1570 - ca. 1730*. Lavangen kommune, Bodø 2003.
- Hauan, Marit Anne, "Petter Dass - På djevelrygg", i Sigmund Nettet (red.), *Herr Petter 350 år - et festskrift fra Universitetet i Tromsø*. Ravnetrykk Nr. 13, Tromsø 1997.
- Hutchinson, Alan, *Disse tider, disse skikker - Træna, Lurøy, Rødøy, Meløy - i fellesprestegjeldets dager 1500-1800*. Kommunene Træna, Lurøy, Rødøy og Meløy, Bodø 1997.
- Hutchinson, Alan, "Kirken og religiøsitet på Helgeland i tidlig nytid", i Sten Rino Bonsaksen (red.), *Helgeland historie - bind IV 1537-1840*. Helgeland historielag, Mosjøen 2015.
- Høgsæt, Ragnhild, "Bosetningsutvikling på Helgeland 1537 til 1700", i Sten Rino Bonsaksen (red.), *Helgeland historie - bind IV 1537-1840*. Helgeland Historielag, Mosjøen 2015.
- Iddeng, Jon W., "Litteratur som historisk kilde", *Historisk tidsskrift* nr. 03, 2005.
- Imsen, Steinar, *Da reformasjonen kom til Norge*. Cappelen Damm, Oslo 2016.
- Jaklin, Asbjørn, "Årtusenets Nordlending", *Nordlys* 1999.
- Jakobsen, Mikal, *Alstahaug kanikgjeld - eller nu Hatfjelddalen, Vefsen, Tjøtta, Alstahaug, Herø, Nesne, Hemnes, Mo sognekald - en historisk statistisk beskrivelse efter originale utrykte og trykte kilder fra de ældste tider indtil MDCCCCXIV (1914)*. Nordlands Folkeblads trykkeri, Mosjøen 1922.
- Kallestrup, Louise N., *I pagt med djævelen - trolldomsforestillinger og trolldomsforfølgelser i Italien og Danmark efter Reformationen*. Anis, København 2009.
- Kallestrup, Louise Nyholm, "The Infected and the Guilty - On Heresy and Witchcraft in Post-Reformation Denmark", i Raisa Maria Toivo Louise Nyholm Kallestrup (red.), *Contesting Orthodoxy in Medieval and Early Modern Europe*. Springer International Publishing 2017.
- Kjeldstadli, Knut, *Fortida er ikke hva den en gang var - en innføring i historiefaget*, 2. utg. Universitetsforlaget, Oslo 1999.
- Klausen, Ann Kristin, "Skogbruk", i Sten Rino Bonsaksen (red.), *Helgeland historie - bind III 1537-1840*. Helgeland Historielag, Mosjøen 2011.
- Knutsen, Gunnar W., *Trolldomsprosessene på Østlandet - en kulturhistorisk undersøkelse, Publikasjoner fra Tingbokprosjektet (trykt utg.)*. Tingbokprosjektet, Oslo 1998.

- Kristiansen, Roald E., "De gjenstridige prestene. Svartebokpresten som tricksterfigur", i Jens-Ivar Nergård og Sigmund Nesset (red.), *Det gjenstridige - Edmund Edvardsen 60 år*. Oplandske Bokforlag 2003.
- Lagli, Nils og Torstein Finnbakk, *Eventyr og sagn fra Nordland bind I*, Nordlandsbiblioteket. Lofotboka forlag, Værøy 1993.
- Lauvstad, Hanne, *Helicons bierge og Helgelands schiær - Nordlands Trompets tekst, repertoar og retorikk*, Oslo: Det humanistiske fakultet, Universitetet i Oslo 2007.
- Lundestad, Halvard, "Tomas Sjursson - Mistenkt for trolldomskunst", i Per Mehus (red.), *Årbok for Helgeland 1979*. Helgeland Historielag, Mosjøen 1979.
- Magnus, Olaus, *Historia om de nordiska folken*. Gidlunds förlag och Michaelisgillet, Stockholm 2001.
- Midbøe, Hans, *Petter Dass*. Gyldendal, Oslo 1947.
- Næss, Hans Eyvind, *Trolldomsprosessene i Norge på 1500-1600-tallet - en retts- og sosialhistorisk undersøkelse*. Universitetsforlaget, Oslo 1982.
- Purkarthofer, Richard, "Petter Dass: Katekismesanger. Tekstkritisk utgave ved Jon Haarberg", *Norsk Litteraturvitenskapelig Tidsskrift* nr. 01/2015, 2015.
- Rian, Øystein, *Den aristokratiske fyrstestaten 1536-1648, Danmark-Norge 1380-1814 bind II*. Universitetsforlaget, Oslo 1997.
- Rian, Øystein, "Reformasjonen i Norge - revolusjon ovenfra og utenfra", *Fortid* nr. 1/2017, 2017.
- Rian, Øystein, *Sensuren i Danmark-Norge - Vilkårene for offentlige ytringer 1536-1814*. Universitetsforlaget, Oslo 2014.
- Rørdam, Holger Frederik, *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683*, bd. III. Udgivne af Holger Fr. Rørdam 1889.
- Røtvold, Øystein Angell, *Ættebok for Petter Peitersen Dass og hans hustru Margrethe Andersdatter - Samlet av Øystein Angell Røtvold*. Slechtsforum, Sarpsborg 1997.
- Smørvik, Per, "'Nordlands Trompet' som historisk kilde", i Kåre Hansen (red.), *Årbok for Helgeland 1997*. Helgeland Historielag, Sandnessjøen 1997.
- Thomas, Keith, *Religion and the decline of magic - studies in popular beliefs in sixteenth and seventeenth century England*. Weidenfeld and Nicolson, London 1971.
- Willumsen, Liv Helene, *Dømt til ild og bål - trolldomsprosessene i Skottland og Finnmark*. Orkana akademisk, Stamsund 2013.
- Willumsen, Liv Helene, *Trollkvinne i nord - i historiske kilder og skjønnlitteratur* bd. 1/1994, *Skriftserien (Høgskolen i Tromsø - Avdeling for lærerutdanning)*. Høgskolen i Tromsø, Avdeling for lærerutdanning, Tromsø 1994.
- Øverland, Ole Andreas, *Illustreret Norges Historie - Bind VI Fra Syvaarskrigens Ende (1570) Til Fredrik III's Thronbestigelse (1648)*. Folkebladets Forlag, Kristiania 1892.

Webografi (alle er sist sjekket 13.mai 2017):

- "Danmark og Norges Kirkeritual 1685", Danmarkshistorien, 13.02.2017, http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/danmark-og-norges-kirkeritual-1685/?no_cache=1
- "Leksikon: Prestegjeld", Norsk historisk leksikon, <http://lokalhistoriewiki.no/index.php/Prestegjeld>,
- "Leksikon: Tolvpreken", Norsk historisk leksikon, <http://lokalhistoriewiki.no/index.php/Leksikon:Tolvpreken>,
- Gisle, Jon, "Leiermål", Store Norske Leksikon, 14.02.2009, <http://snl.no/leierm%C3%A5l>,

- Grankvist, Rolf, "Thomas Von Westen", Norsk biografisk leksikon,
http://nbl.snl.no/Thomas_Von_Westen,
- Hagen, Rune Blix, "Heks", Store Norske Leksikon, 29.08.2016, <http://snl.no/heks>,
- Hagen, Rune Blix, "Redd Dass fra beundrerne!", Aftenposten, 20.10.2011,
<http://www.aftenposten.no/meninger/kronikk/Redd-Dass-fra-beundrerne-349967b.html>
- Hagen, Rune Blix og Hanne Lauvstad, "Petter Dass", Norsk biografisk leksikon,
http://nbl.snl.no/Petter_Dass,
- Jørgensen, Jon Gunnar, "Peder Claussøn Friis", Norsk biografisk leksikon,
http://nbl.snl.no/Peder_Clauss%C3%B8n_Friis,
- Louise Nyholm Kallestrup, Michael Nobel Jakobsen, "De lutherske teologers syn på trolddom i 1500- og 1600-tallet", Danmarkshistorien, 06.04.2017,
http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/de-lutherske-teologers-syn-paa-trolddom-i-1500-og-1600-tallet/?no_cache=1

